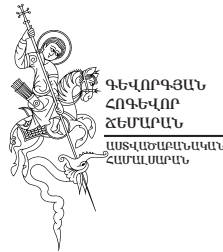

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐ «ՍԵՐՄԱՆԱՆ»

Բ

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Ն

*Տպագրուում է երաշխաւորութեամբ
ԳՀԾ Ուսումնական խորհրդի, Պատմական
աստուածաբանութեան եւ հումանիտար
առարկաների ամբիոնի*

Կազմեցին եւ ներածութիւնը գրեցին՝
Ատոմ սրկ. Ղարազեոզեան, Մարտուն սրկ. Շահվերդեան

Խմբագիրներ՝ Ղեւոնդ քինյ. Տեոմկին, Գ. Մարոյեան

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐԿ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Ն Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը. –
Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014.– 116 էջ:

Նախատեսուած է ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ
ԳՄԴ

Տպագրուում է մեկենասութեամբ
ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆԻ

**ՆՈՒՐԻՈՒՄ Է
ԳԷՈՐԳԵԱՆ ՆՈԳԵԻՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՆԻՄՆԱԳՐԱՆ
140-ԱՄԵԱԿԻՆ**

ISBN

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014

Ի ՏԵՂԻ ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

Գեորգեան Յոզեֆը ճեմարանի (Աստուածաբանական համալսարան) Գործնական աստուածաբանության ամբիոնը Մայր Աթոռի հոգեւոր-կրթական հաստատութիւնների սաներին, Քրիստոնէական Եկեղեցու սոցիալական ծառայության պատմութեամբ հետաքրքրուողներին «Սերմնացան» մատենաշարի երկրորդ համարում ներկայացնում է հայագիտութեան մեծ երախտաւոր, Մայր Աթոռի միաբան Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանի¹ «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» աշխատութեան վերահրատարակութիւնը:

Ուրախութեամբ պիտի փաստենք, որ ուսումնասիրութեան լոյս ընծայումը գալիս է լրացնելու ճեմարանի հրատարակութիւնների՝ աստիճանաբար ընդլայնուող շարքը, ոգեւորելով հաստատութեան մանկավարժներին աւելի մեծ յանձնառութեամբ առաջ տանելու հոգեւորականաց պատրաստութեան կարելու եւ պատասխանատու առաջադրանքը: Այդ ոգեւորութիւնը, բնականաբար, անմիջականորեն իր բարերար ազդեցութիւնն է թողնում նաեւ ճեմարանի սաների վրայ, օգնում նրանց աւելի խորութեամբ ըմբռնելու եւ արժեւորելու այն ակնկալիքները, որ հայ ժողովուրդը կապում է հոգեւոր այդ կրթարանի առաքելութեան հետ:

Այստեղ պէտք է նկատենք, որ ինչպէս անցեալի պատմական փորձառութեան, այնպէս եւ ներկայ իրականութեան մէջ Գեորգեան ճեմարանի ներքին զարգացումներին վերաբերող գործընթացները բնաւ կտրուած չեն Եկեղեցու ծառայական կեանքից: Փաստ է, որ ճեմարանի հիմնական առաքելութիւնն է կրթել ապագայ հոգեւորականին, բայց միեւնոյն ժամանակ այն ձգտում է իր ներկայութիւնը կենդանի դարձնել հայ մարդու:

¹ Ղեկավարում 1943-1952 թթ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

կեանքում, այդ եւս դիտելով իր առաքելութեան կարելոր բաղադրիչներից մեկը. այդ տեսանկիւնից ցանկացած նոր ձեռքբերում անմիջականօրէն ազդում է ոչ միայն ճեմարանի ուսումնական առաջընթացի, այլ նաեւ եկեղեցատէր հասարակութեան հոգեւոր կեանքի վրայ: Այս իմաստով Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցի երկասիրութեան հրատարակութիւնը նաեւ գալիս է եկեղեցու հաւատացեալների գրադարանը հարստացնելու հոգեւոր գրականութեան հետաքրքրաշարժ ընթերցանութեան մի գեղեցիկ նմուշով, որը հաւատի գործերի ներշնչման նոր կորով պիտի ծնի հայ քրիստոնեայի հոգում, ծառայի Աստծու խօսքի ամբողջանուէր վկայութեանը, ունկնդիր առաքեալի այն հրահանգին, թէ «*Չոր օրինակ մարմին առանց հոգւոյ մեռեալ է, սոյնպէս եւ հաւատ առանց գործոց մեռեալ են*» (Յակոբոս, Բ. 26):

Պետք է խոստովանել, որ այս աշխատութեան հրատարակութիւնը նորութիւն է լինելու շատերի համար, ոչ միայն նրանց, որոնք քիչ թէ շատ տեղեակ են Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանցի հոգեւոր ժառանգութեանը, այլ նաեւ եկեղեցու հովիւների, որ ենթադրաբար ծանօթ պիտի լինէին մտաւորական հոգեւորականի գրչին պատկանող աստուածաբանական բնոյթի այս կարելոր աշխատութեանը: Բանն այն է, որ սոյն ուսումնասիրութիւնն առաջին անգամ հեղինակի կողմից հայ ընթերցողին է ներկայացուել 1897-1898 թթ. «Արարատ» հանդէսի էջերում, վեց շարունակելի յօդուածների տեսքով¹: Աշխատութեան ստեղծումից անցել է 100 տարուց աւելի, իսկ «Արարատ» ամսագիրն այսօր քիչ թուով մարդկանց է հասանելի. այն կարելի է գտնել հիմնականում մեծ գրադարաններում: Այս հանգամանքը մեզ յուշում է, թէ քչերն ընթերցած պիտի լինեն «եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» յօդուածաշարը: Դրանից բացի՝ ի տարբերութիւն «Արա-

¹ Յօդուածների I, II, III մասերը («Արարատ», 1897, էջք 195-199, 243-251, 296-303) ստորագրուած են Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանց, իսկ IV, V, VI մասերը («Արարատ», 1898, էջք 239-244, 288-292, 334-339) Գարեգին վարդապետ Յովսէփեան:

րատում» հրատարակուած մի շարք ուսումնասիրութիւնների, որոնք ժամանակին լոյս են տեսել նաեւ առանձնատիպով, այս աշխատութիւնը երբեւէ չի ունեցել հնարաւորութիւն ընթերցատէրների աւելի լայն շրջանակին ներկայանալու: Հայ գրքի մատենագիտութեան մէջ նոյնպէս չկայ որեւէ տեղեկութիւն, որ այն հրատարակուել է առանձին¹: Աւելի ուշ հրատարակուելու դէպքում այն անշուշտ կլինէր հիմնարար գրադարանների քարտարաններում: Այս իմաստով սա Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանի «եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործի» առաջին ամբողջական լոյսընծայումն է, որ Գեորգեան ճեմարանի Գործնական աստուածաբանութեան ամբիոնի յանձնարարութեամբ հրատարակութեան են պատրաստել Ատոմ սրկ. Ղարազեոզեանը եւ Մարտուն սրկ. Շահվերդեանը՝ գիրքն օժտելով համապատասխան գիտական ներածականով:

Կազմողները, իրենց խօսքում համակողմանիօրէն գնահատել են աշխատութեան ստեղծման պատմական նախադրեալները, բովանդակութիւնն ու արդիականութիւնը, որը մեծապէս օգնում է ընթերցողին ճիշտ ընկալելու նիւթի ոգին ու նպատակը, խորութեամբ անդրադառնալու հոգեւոր կեանքի այն տեսանկիւններին, որ հեղինակը նպատակադրել է մեզ փոխանցել իր ուսումնասիրութեան միջոցով:

Տեղին է նկատել, որ ժամանակի ընթացքում մեզանում այնքան էլ հարուստ գրականութիւն չի ստեղծուել քրիստոնեական եւ ի մասնաւորի Հայոց եկեղեցու ծառայական առաքելութեան մասին: Խորհրդային կարգերի հաստատումը մեծապէս խոչընդոտեց հայ աստուածաբանական մտքի հետեւողական զարգացմանը, որ բռնել էր այն Ի. դարի սկզբին, մասնաւորապէս եւրոպական համալսարաններում իրենց կրթութիւնը խորացրած հոգեւորական եւ աշխարհական ճեմարանականների ջանադիր գործունեութեան շնորհիւ: Արդիւնքում, ցաւով պետք է արձանագրել, որ շատ ծրագրեր անկատար մնացին: Հայոց եկեղեցին չկարողացաւ հետեւել այն աստուածաբանական

¹ Տե՛ս «Հայ գիրքը 1851-1900 թթ.», Եր., 1999, «Հայ գիրքը 1901-1920 թթ.», Եր., 2007, «Հայ գիրքը 1921-1930 թթ.», Եր., 2012:

զարգացումներին, որ արեւմտեան Եկեղեցիների փորձառութիւնը ժամանակին գրանցել է: Երիտասարդ Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցի «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» աշխատութիւնը մի նախաձեռնութիւն էր այդ զարգացումներին համընթաց քայլելու, տեղայնացնելու այն հարազատ միջավայրում, ինչու չէ նաեւ վերարթնացնելու Հայոց Եկեղեցու ծառայական ոգուն շատ հարազատ աղքատախնամութեան առաքելութիւնը, որ Դ. դարից սկսած մեծ զարգացում ապրեց հայ կեանքում, Սբ. Ներսէս Մեծ Կաթողիկոսի բարեսիրական գործունեութեան շնորհիւ:

Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցն իր աշխատութեան մէջ փաստական նիւթի վերլուծութեամբ ցոյց է տալիս, որ **պատմականօրէն աղքատախնամութիւնը եղել է քրիստոնէական հաւատի անբաժան մասը**, որի վկայութիւնն այն բազմահազար տառապելիներն են, այրիները, որբերը, հիւանդները եւ այլ կարիքաւորները, որոնք ապաստան ու հոգեւոր մխիթարութիւն են գտել Եկեղեցու հովանու ներքոյ, վերագտնելով կարեւոր լինելու զգացումը, կեանքի հանդէպ ձգտումը: Հեղինակը շեշտում է, որ աղքատութեան յաղթահարման գործում Եկեղեցու դերն ամենեւին չի սահմանափակուում միայն նպաստներ տրամադրելով. նիւթական օգնութիւնն ինքնանպատակ չէ, քանի որ այն կարող է նաեւ բացասաբար ազդել անհատի վարքագծի վրայ՝ վարժեցնելով նրան ծուլութեան:

Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցը յիշեցնում է ընթերցողին դեռեւս վաղ քրիստոնէական մտածողութեան մէջ տիրապետող այն գաղափարի մասին, որ իւրաքանչիւր հաւատացեալ պարտաւոր է աշխատել, ոչ միայն սեփական կարիքները բաւարարելու համար, այլեւ հաւատի ընդհանուր գործին ծառայելու նպատակով: Հեղինակի բնորոշմամբ աղքատութիւնը մի հասարակական չարիք է, որը շեղում է քրիստոնէային իր բուն նպատակից, փրկութեան Աւետարանից: Այս տեսանկիւնից նա այն միտքն է առաջ քաշում, որ Եկեղեցու աղքատախնամական առաքելութիւնը կրկնակի նպատակ է հետապնդում՝ ա.

օժանդակել հաւատացեալին համապատասխանաբար աշխատելու սեփական հոգու փրկութեան համար, բ. օգնել նրան բացայայտելու իր ստեղծագործ կարողութիւնները, ամբողջական եւ արժանապատիւ կեանքով ապրելու համար:

Աւելին, այնպիսի կենդանի ոգեւորութեամբ է շարադրուած գիրքը, որ այն ներշնչում է հաւատացեալին առանց կաշկանդուելու, ազատօրէն արտայայտել իր ծառայասիրական ինքնութիւնը ի վկայութիւնը հասարակաց հաւատի. «Որովհետեւ արարէք միում յեղբարցս այսոցիկ փոքրկանց՝ ինձ արարէք» (Մատթ., ԻԵ. 40): Դժբախտաբար, իրականութիւնը ցոյց է տալիս, որ շատ քրիստոնէաներ չեն կարողանում իրենց հոգեւոր կեանքում անկեղծօրէն դրսեւորել դիմացինին ծառայելու ցանկութիւնը. սա բնաւ պայմանաւորուած չէ այն իրողութեամբ, որ բացակայում է համապատասխան անկեղծութիւնը, այլ այն հանգամանքով, որ յաճախ լիարժէք ընկալում չկայ քրիստոնէական ազատութեան մասին, սխալ հասկացուելու վախը երբեմն թոյլ չի տալիս քրիստոնէային ներկայանալ այնպիսին, ինչպիսին որ կայ. արդիւնքում ճշում է հոգեւոր ազատութիւնը, բանտարկուած մնում հաւատի յանձնառութիւնը, այն հաւատի, որ կարող էր շատերի բարձրացման պատճառ դառնալ: Քրիստոնէական ազատութեան ճիշտ գործադրումից մեծապէս կշահի Եկեղեցին, հաստատապէս կբարելաւի հաւատացեալի հոգեւոր կեանքի որակը, ինչպէս ցոյց են տալիս մեզ նշանաւոր եկեղեցականների և սրբերի հաւատի փորձառութեան մասին պատմութիւնները:

Այդ համատեքստում Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանի «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» ուսումնասիրութիւնը կիրառական նշանակութիւն ունի նաեւ Հայ Եկեղեցու դէմ ուղղուած արդի մարտահրաւերներում ճիշտ կողմնորոշուելու, դրանք յաղթահարելու գործում: Ուրախութեամբ պետք է արձանագրել, որ 2014 թ. Ն. Ս. Ս. Ս. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ Մայր Աթոռում հիմնուեց Եկեղեցական հայեցակարգային գրա-

սենեակ, որի նպատակն է մեր Հայրերի աստուածաբանական մտածողութեան համեմատ ձեւակերպել Հայոց Եկեղեցու պաշտօնական դիրքորոշումը սոցիալական խնդիրների վերաբերեալ: Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցի «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» այս պարագային նոյնպէս կարելորդում է: Աւելին, հեղինակն իր աշխատութեան մէջ քրիստոնէական հաւատի պատմական փորձառութեան հետեւողութեամբ գրեթէ ձեւակերպել է Հայոց Եկեղեցու համար ընդունելի այն սկզբունքները, որոնց համաձայն պետք է իրականացնել աղքատախնամութեան գործը: Սոյն հրատարակութիւնը, հետեւաբար, կօզնի Հայոց Եկեղեցու ծառայական առաքելութիւնը համապատասխան տեսական հիմքերի վրայ դնելու, իր հետեւորդներին քրիստոնէական հաւատի ոգուն համարժէք հովուական խնամք տրամադրելու: Ներկայումս մենք այդ բացը լրացնելու հրամայականի առջեւ ենք կանգնած, մեր քրիստոնէական պատասխանատուութիւնը պահանջում է որոշակի վերաբերմունք ունենալ այն խնդիրների նկատմամբ, որոնք, ինչպէս Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Հայրապետը կասեր, խոչընդոտում են մարդկային կեանքի ամբողջականութեանը, տղամարդու եւ կնոջ երջանկութեանը¹:

Միեւնոյն ժամանակ վերոյիշեալ հրատարակութիւնը համընկնում է Մայր Աթոռի հոգեւոր-կրթական հաստատութիւններում ընթացող բարեփոխումների հետ, որոնք միտուած են ժամանակի կարիքներին համապատասխանեցնել հոգեւորական դասի պատրաստութեան չափորոշիչները:

Ակնյայտ է, որ այսօր գործնական աստուածաբանութեան գիտաճիւղին պատկանող առարկաները մեր հոգեւոր կրթարաններում ակադեմիական զարգացման լուրջ կարիք ունեն: Սա պայմանաւորուած չէ լոկ այն իրողութեամբ, որ Հայաստանի համար անցումային շրջանում Եկեղեցուց հովուական ծառայութեան մեծ ակնկալիք ունի ժողովուրդը, ոչ միայն խօսքով, այլեւ գործնականում, բայց նաեւ այն կարելորդ հանգաման-

քով, որ Հայոց Եկեղեցին չի սահմանափակւում միայն հայաստանեան միջավայրով: Այն առաքելութեան է կոչուած ի սփիւռս աշխարհի, նրա կեանքին մասնակից է համայն հայութիւնը:

Ծիշտ է, որ ամեն իրականութիւն իր իւրայատկութիւնն ունի, սփիւռքի խնդիրներն այլ են, Հայաստանի իրավիճակը՝ այլ: Սակայն սա բնաւ չի նշանակում, որ պետք է երկու առանձին իրականութիւն նկատի ունենալ, որ անհրաժեշտ է երկու տարբեր համատեքստերի համար կրթել մեր հոգեւորականներին, այլ պետք է ապահովել այնպիսի **ընդգրկուն** կրթութիւն, որը միաժամանակ կկարողանայ տեսնել եւ գնահատել հայրենիքի ու սփիւռքի կարիքները, կյաջողի իր առաքելութեան մտապատկերում կապակցել այդ երկու իրողութիւնները, ձեւաւորել մի ամբողջական մօտեցում, որտեղ հաշուի են առնուած իրավիճակների իւրայատկութիւնները, բայց միեւնոյն ժամանակ պահպանուած է Եկեղեցու միութիւնը բոլոր մակարդակներում, կենցաղայինից մինչեւ դաւանական: «Հայ ազգը պետք է ճանաչէ, պետք է գիտենայ իւր Եկեղեցու վիճակը, որ հետաքրքրուի նրանով: Սակայն ի՞նչ պիտի տայ այդ ծանօթութիւնը, ի՞նչ եւ ինչպէս պիտի նպաստէ, որ Հայ Եկեղեցու արդի վիճակի ուղիղ եւ ճիշդ ճանաչողութիւնը ընդհանրանայ, ի՞նչ ապաքեն Հայ Եկեղեցականութիւնը»¹, բարձրաձայնել է ժամանակին «Արարատ» ամսագրի անուանի խմբագիր Կարապետ վարդապետ Տէր-Մկրտչեանը՝ «Հրաւեր» խորագրով իր հերթական խմբագրականում:

Սա բնականաբար Հայ Եկեղեցու հոգեւոր կրթարանների առջեւ խնդիր է դնում հովուագիտական առարկաների դասաւանդման մէջ շեշտել համատեքստի ճանաչողութեան անհրաժեշտութիւնը, որը ենթադրում է ա. լաւ ուսումնասիրել հայրենական իրավիճակը, բ. սփիւռքի մասին պատկերացում կազմել ոչ միայն համայնքի կարիքների միջոցով, այլեւ այն մշակութային միջավայրի, որի մաս է կազմում համայնքը, իսկ արեւմտեան երկրների պարագայում յաճախ գործ ունենք ոչ թէ

1 Տէն Karekine I; In the Search of spiriual Life, Etchmiadzin, 1998:

1 «Արարատ», 1895, էջ 135:

միատարր մշակույթի, այլ բազմամշակութային միջավայրի հետ, որը պետք է անհրաժեշտաբար նկատի ունենալ:

Տալոթ, Հայոց Եկեղեցու աշխարհասփիւռ վիճակը հաճախ պատճառ է դառնում, որ շատ համայնքներ իրարից կտրուած կեանքով ապրեն, անտեղեակ միմեանց կարիքներին եւ յուզող ինդիքներին, մի տեսակ իրենք իրենց մեջ ամփոփուած: Իհարկէ այս համայնական գիտակցութեան բացակայութիւնը միայն աշխարհագրական գործոնով չպետք է բացատրել: Բանը նրանում է, որ համայնքի կեանքում հաճախ պարզապէս համապատասխան վերաբերմունք չկա Եկեղեցու ինքնութիւնը սահմանող եկեղեցաբանական կարեւոր յատկանիշների հանդէպ, որ ամէն կիրակի հանդիսաւոր կերպով ընթերցուում է Սբ. Պատարագի ժամանակ՝ «Հաւատամք եւ ի մի միայն Ընդհանրական եւ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի»¹: Համայնքների միջեւ նկատուող հոգեւոր հաղորդակցութեան պակասը պայմանաւորուած է **«Մի»** Եկեղեցի լինելու դաւանանքի ոչ լիարժեք գիտակցմամբ և գործադրմամբ: Այդ միութիւնը չի սահմանափակուում միայն հաւատի դրոյթների ընդհանրութեամբ, այն միաժամանակ վերաբերում է կեանքի միութեանը, երբ իւրաքանչիւր հաւատացեալ մասնակից է դառնում միւսի պատմութեանը՝ համաձայն առաքելի այն յորդորի, որ *«Ամենքեան դուք մի էք ի Զրիստոս Յիսուս»* (Գաղ. Գ 28): Այս համատեքստում առաւել եւս կարեւորում է այն ծիսաբանական ընկալումը, որ Եկեղեցին հենց Զրիստոսի անունով ժողովուած համայնքն է: Այսօր հաւատի համայնքներում հովիւները պետք է համապատասխան աշխատանք տանեն հաւատացեալների հետ՝ Եկեղեցու դաւանական յատկանիշների գործնական նշանակութիւնը բացատրելու, կեանքի կոչելու համար:

Միեւնոյն ժամանակ ուրախութեամբ պետք է արձանագրել, որ վերջին շրջանում որոշակի արթնութիւն է նկատուում սփիւռքի առանձին համայնքներում, որոնք կապ են

հաստատել Հայաստանի տարբեր թեմերի կարիքաւոր եկեղեցիների հետ, փորձելով նիւթապէս աջակցել համայնքին, հովուի առաքելութեանը, նպատակ ունենալով այդպիսով համապատասխան պայմաններ ապահովել հոգեւոր կեանքի զարգացման, փրկութեան վարդապետութեան տարածման համար: Այս առանձին համայնքների օրինակը պետք է ներշնչող լինի միւս բոլորի համար, աւելին, այն պետք է Հայոց Եկեղեցու ծառայական առաքելութեան կարեւոր մասը դառնա:

Այս իմաստով ընդգրկուն կրթութիւնը առաջնային կերպով կօզնի հովիւներին կապ ստեղծել Հայ Եկեղեցու համայնքների միջեւ: Արդիւնքում Եկեղեցին ոչ միայն ի վիճակի կլինի իր հետեւորդներին համարժեք ինամբ տրամադրելու, այլեւ կօժանդակի հաւատացեալների միջեւ հոգեկցելու գիտակցութեան ու կամքի խորացմանը, անկախ նրանց մշակութային իրավիճակից, համայնքային առանձնայատկութիւններից: «Միմիայն այդպիսի ճանաչողութեամբ կապուած կը լինին ցրուած Հայ եկեղեցիք եւ կը հետաքրքրուին միմեանց վիճակով, իսկ այդ հետաքրքրութիւնից կը ծագէ այն բարերար աջակցութիւնը, որից զուրկ ենք այսօր...Տանք ուրեմն այդ ծանօթութիւնն, որպէս զի կատարած լինինք մեր պարտքը եւ ծառայած Հայաստանեայց Եկեղեցու բարգաւաճման գործին»¹:

Այս մօտեցումը պետք է շեշտուած արտայայտուի մեր հոգևոր կրթօջախների ծրագրերում, աւելին, նոյնիսկ անհրաժեշտ է այն հոգեւոր կրթութեան հայեցակարգի կարեւոր բաղադրիչներից մեկը դարձնել:

Այս դիրքորոշումը ոչ միայն Հայոց Եկեղեցու պատմական փորձառութիւնից է բխում, այլեւ պայմանաւորուած է ժամանակի հրամայականով: Այս իմաստով, Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցի աշխատանքն այժմեական նշանակութիւն ունի հոգեւոր կրթարաններում գործնական աստուածաբանութեան առարկաների դասաւանդումը համապատասխան գրակաւութեամբ ապահովելու առումով: Միաժամանակ սոյն հրա-

¹ Խորհրդակատարութիւն Սբ. Պատարագի, Էջմիածին, 2012, էջ 19:

¹ «Արարատ», 1895, էջ 136:

տարակուսիները իւրատիպ նախաքայլ է նաեւ Հայ Եկեղեցու սոցիալական ծառայութեանը նուիրուած գրականութիւնը համախմբելու, ինչպէս եւ նոր ուսումնասիրութիւններ կատարելու ճանապարհին:

Որպէս ամփոփում տեղին է նկատել, որ Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցի «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» Գեորգեան ճեմարանի համապատասխան ամբիոնը կարող էր հրատարակել որպէս Գործնական աստուածաբանութեան ուսումնասօժանդակ ձեռնարկ: Բայց մենք յատուկ ենք «Սերմնացան» մատենաշարով ներակայացնում այն, ի մտի ունենալով երկու կարեւոր գործօն: Նախ՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ մատենաշարը հիմնադրուել է ճեմարանի սաների եւ շրջանաւարտների ուսումնասիրութիւնները հրատարակելու նպատակով, որոշեցինք այդ շարքում ընդգրկել նաեւ անցեալի նշանաւոր ճեմարանականների անդրանիկ երկասիրութիւնները՝ որպէս բարի օրինակ այսօր ձեւաւորուող հոգեւորական սերնդի համար: Մեր համոզմամբ նրանք, ի մտի ունենալով իրենց արժանի նախորդների ոգին, պիտի անեն կարելին նոյն շաւղին հաւատարիմ իրականացնելու իրենց առաքելութիւնը, լինելու միեւնոյն ժառանգութեան կրողն ու ջատագով: Մանաւանդ որ «Սերմնացան» մատենաշարն ստեղծուել է հենց ուսանողական տարիներից սաների մէջ առաքելութեան գիտակցութիւն դաստիարակելու վեհ նպատակով, ըստ ամենայնի պատրաստելով նրանց հայ ոգու անդաստանի սերմնացանութեան համար: Երկրորդ՝ նկատի ենք ունեցել նաեւ, որ «Սերմնացանի» ընթերցողների շրջանակն աւելի ընդգրկուն է, քան դասագրքերինը. ընդունուած է, որ դասագրքերը մասնագիտական հետաքրքրութիւն են բաւարարում, մինչդեռ հոգեւոր գրականութիւնն ուղղուած է բոլորին: Իսկ աղքատութեան յաղթահարման խնդիրը, ինչպէս ցոյց տուեցինք վերելում, չի սահմանափակուում զուտ մասնագիտական շրջանակով, քրիստոնէական մտածողութեան համար այն առաջադրանք է, որին ողջ Եկեղեցին է կոչուած՝ հոգեւորականից մինչեւ պարզ հա-

ւատացեալ: Ըստ այդմ՝ խորապէս գնահատելով Հայ Եկեղեցու հետեւորդների այն մտահոգութիւնը, որ հանրութեան առջեւ խնդիր է ծառայել յաղթահարելու աղքատութիւնը, անհրաժեշտ ենք համարում, որ հասարակութեան բոլոր խաւերը համապատասխան վերաբերմունք որդեգրեն այդ հարցի նկատմամբ, նաեւ այն բոլոր պակասութիւնների, որոնք խանգարում են հայ տղամարդուն եւ կնոջը լիարժէք հոգեւոր կեանքով ապրելու:

Աշխատանքի հրատարակութիւնը, վստահաբար, շահեկան է ոչ միայն հոգեւոր-կրթական հաստատութիւնների ուսանողների գիտելիքները հարստացնելու եւ անհրաժեշտ հովուական հմտութիւններ զարգացնելու տեսանկյունից, այլեւ գործնական օժանդակութիւն կարող է մատուցել հոգեւոր պաշտօնեաներին՝ իրենց առաքելութեան ընթացքում համապատասխան հոգեխնամական սպասաւորութիւն իրականացնելու եւ աւետարանական սիրոյ պատգամը Եկեղեցու ծառայական կեանքում մարմնաւորելու համար:

Հրատարակութիւնը հասցեագրուած է իւրաքանչիւր հայորդու. այն Եկեղեցու առաքելութեան մասին խորհելու առիթ է տալիս, օգնում է բացայայտել Աւետարանը կեանքում, հասկանալ, թէ որպէս հաւատացեալ ի՞նչ չափով ենք ապրում Տիրոջ Խօսքի ոգուն հարազատ, ի՞նչ յանձնառութիւններ ունենք մեր միջավայրի հանդէպ, որքանով ենք յաջողում քրիստոնէական ինքնութեան կրողները լինելու ներկայիս մշակոյթում:

Օգտուելով պատեհ առիթից մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Գեորգեան Հոգեւոր ճեմարանի ուսումնական գծով փոխտեսուչ՝ բ. գ. թ. Գեորգ Մադոյեանին, Պատմական աստուածաբանութեան եւ հումանիտար առարկաների ամբիոնի վարիչ՝ փ. գ. թ., դոցենտ Աւետիս Զաւաշեանին, Ընդհանուր եկեղեցու պատմութիւն առարկայի դասախօս Տ. Ղեւոնդ քահանայ Տեոմկիսին աշխատութիւնն ընթերցելու եւ համապատասխան դիտարկումներ անելու համար:

Յուսանք որ Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանցի «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» աշխատութեան հրատարակութիւնը կժառայի այն բարի նպատակին, որը մղել է ճեմարանի տեսչութեանը հանրութեան ուշադրութեանը ներկայացնել մեծ եկեղեցականի այս կարեւոր երկասիրութիւնը:

S. Գեորգ եպս. Սարոյեան

Վերատեսուչ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի
հոգեւոր-կրթական հաստատութիւնների,
Տեսուչ Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանի
(Աստուածաբանական համալսարանի)

*Գեորգեան Հոգեւոր Ճեմարան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին,
Ի տօնի փոխադրութեան Հայրապետական Աթոռոյն
Ամենայն Հայոց Ի Սոյն Ի Ս. Էջմիածին,
յամի Տեառն 1441:
29 մայիսի 2014*

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հարուստ ու բազմաբովանդակ է Հայ Եկեղեցու, հայագիտութեան մեծ երախտաւոր Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի կեանքը՝ Գեորգեան ճեմարանում ուսանելու առաջին տարիներից սկսած մինչեւ Անթիլիասի Կաթողիկոսական Աթոռ: Ապագայ Հայրապետին Աստուած օժտել էր մեծ շնորհներով ու ձիրքերով, իսկ բնութիւնը՝ զարմանալի ուժ կուտակել այդ նիհարակազմ մարդու մէջ: Բայց իր ժողովրդի հոգեւոր պահանջները բաւարարելու եւ ստեղծագործելու անյազ տենչն ու ծարաւը, հասարակական լայն գործունեութեան մղումը կարծես երաշխիք էին ստեղծել նրա մէջ անելի քան կես դար տեւող ստեղծագործական բեղուն եւ փոթորկալից կեանք բուրդելու համար:

Գարեգին Յովսէփեանը ծնուել է 1867 թ. պատմական Արցախի Ձեւանշիր գաւառի Չարդախլու (այժմ՝ Մաղաւուզ) գիւղում, չքաւոր գիւղացու ընտանիքում: Նախնական կրթութիւնն ստացել է ծննդավայրի դպրոցում: 1876 թ. ուսումը շարունակելու նպատակով պատանի Գարեգինին տանում են Ամարասի դպրեմանք, որտեղ հայոց լեզուի հետ սովորում է նաեւ ռուսերէն եւ թուրքերէն: 1877 թ. մօրեղբայր Անտոն վարդապետի միջնորդութեամբ ընդունւում է Շուշիի թեմական դպրոց, սակայն սովորելու ընթացքում, չկարողանալով վճարել ուսման վարձը, դուրս է մտնում դպրոցից: Այդ ժամանակ նա փոխադրւում է Ջրաբերդի Կուսապատ գիւղը՝ ընդունուելով Յովսէփ վարդապետ Փինաչեանի դպրոցը: Բայց այստեղ եւս երկար չի մտնում եւ դպրոցի փակուելուց յետոյ կրկին ընդունւում է Շուշիի թեմական դպրոցը՝ աշակերտելով նշանաւոր մանկավարժներ Սեդրակ Մանդինեանին եւ Ղազարոս Աղայեանին: 1882 թ. հայրը՝ Կարապետ Յովսէփեանը, դիմում է Գեորգ Դ Կաթողիկոսին՝ խնդրելով իր որդուն ընդունել Գեորգեան հոգեւոր ճեմա-

րան. «Ճանրաբեռնեալ գոլով ինամատարութեամբ աղքատիկ գերդաստանի իմոյ եւ չունելով հնարս ինչ կրթել տալոյ գորդիս իմ հայցեմ հրամայել, զի ընկալցի երեքտասանամեայ որդին իմ Գարեգին Յովսէփեան ի Գեորգեան ճեմարան Մայր Աթոռոյ, ի շարս բազմաթիւ հայազգի աշակերտելոց»¹: Այս դիմումի համաձայն էլ նա ընդունուում է նշանաւոր այդ կրթօջախը, որը նոր հորիզոններ էր բացելու ուսումնաստենչ պատանու ամօշել: Այստեղ նրան բախտ է վիճակուում աշակերտել ժամանակի նշանաւոր գիտնականներ Կարապետ Կոստանեանցին, Ստեփանոս Պալասանեանին, Մաղաթիա եպս. Օրմանեանին, նշանաւոր բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննիսեանին եւ ուրիշների: Ծեմարանական տարիներին նա ցուցաբերում է բարձր առաջադիմութիւն՝ առաջին տարիներից իսկ աչքի ընկնելով գիտական-ստեղծագործական փայլուն ընդունակութիւններով: 1886 թ. աւարտելով 2 դասարանը՝ փոխադրուում է բարձրագոյն՝ լսարանային բաժին: Նոյն թուականի ամռանը Կարապետ Տեր-Մկրտչեանի, Սեթ Յարութիւնեանի եւ այլ ճեմարանականների հետ մասնակցում է Մանուկ Աբեղեանի գլխաւորած պտոյտին՝ Յայոց միջնադարեան մայրաքաղաք Անիի հնութիւնները տեսնելու համար: Տասնչորսօրեայ այդ շրջագայութիւնը խոր տպաւորութիւն է թողնում ապագայ հնագետ-բանաստի վրայ: Եւ առհասարակ ճեմարանական տարիներին ձեւաւորուում են մեծ մտածողի հայեացքներն ու ծրագրերը:

1889 թ. Արշակ Նահապետեանի (Ծեմարանի տեսուչ), Կարապետ Տեր-Մկրտչեանի եւ Գեորգ Չորեքչեանի հետ ձեռնադրուում է սարկաւազ եւ դառնում Էջմիածնի միաբանութեան անդամ: Պետք է նշել, որ այս ձեռնադրութիւնը բացառիկ իրադարձութիւն էր. Ծեմարանի պատմութեան մեջ առաջին դեպքն էր, երբ շրջանաւարտներն ընտրում էին հոգեւոր կոչումը՝ Աստծու Սուրբ Սեղանի ամօշել ուխտելով նուիրուել Հայ Եկեղեցու ծառայութեանը:

¹ Մ. Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան (այսուհետ՝ Մատենադարան), Արխիւային բաժին, Գեորգեան ճեմարանի արխիւ, թղթապանակ № 4, վաւերագիր № 3, թ. 1ա:

Ուսումը դեռ չաւարտած Գարեգին սրկ. Յովսէփեանն սկսում է իր գրական գործունեութիւնը՝ «Արարատ» ամսագրում հրատարակելով առաջին յօդուածը՝ **«Լուսաւորիչ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին»** խորագրով: 1890 թ. աւարտում է Գեորգեան ճեմարանը: Այդ ժամանակ նրա ուսանողական ընկերները՝ Կարապետ Տեր-Մկրտչեանն ու Գեորգ Չորեքչեանն արդէն մեկնել էին Գերմանիա ուսանելու: Որպէս առաջադէմ աշակերտ Եւրոպա սովորելու պետք է մեկնել նաեւ Գարեգին սարկաւազը, սակայն Մակար Կաթողիկոսի մահուան պատճառով ուղեւորութիւնը մի որոշ ժամանակ հետաձգուում է: Այս ընթացքում նա հասցնում է հրատարակել իր երախայրիք հանդիսացող երկու աշխատութիւնները՝ **«Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից»** եւ **«Սասմայ ծռեր»**: Միայն 1892 թ. Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան հովանաւորութեամբ նա կարողանում է մեկնել Գերմանիա, որտեղ 1892-1896 թթ. սովորում է Լայպցիգի, Հալէի եւ Բեռլինի համալսարաններում՝ ուսումնասիրելով աստուածաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն, պատմութիւն, բնագիտութիւն եւ այլ առարկաներ: Այստեղ նրան դասաւանդել են ժամանակի այնպիսի ճանաչուած մտաւորականներ ու աստուածաբաններ, ինչպիսիք էին Հառնակը, Լոռֆսը, Հայնրիցը, Հաուքը եւ ուրիշներ: Այս տարիներին եւ մասնաւորապէս սկզբնական շրջանում Յովսէփեանի կենցաղային պայմանները հոգալու, ֆինանսական եւ այլ հարցերով մեծապէս օգնել են իր ճեմարանական ընկերները՝ Կարապետ եւ Գեորգ սարկաւազները, որոնք, ինչպէս նշուեց, իրենից շուտ արդէն ուղարկուել էին Գերմանիա սովորելու: Հէնց Կարապետ Տեր-Մկրտչեանի՝ Վեստֆալիայի Բիլեֆիլդ քաղաքի մօտ գտնուող մարդասիրական հաստատութեան մասին պատմած տեղեկութիւններով ոգեւորուած՝ նա 1894 թ. ամառային արձակուրդը որոշում է այնտեղ անցկացնել: Այդ հաստատութիւնը, որի տեսուչն էր նշանաւոր պատուոր Ֆոն Բրիլզզենդը, ուներ հիւանդանոցներ, որբանոցներ, քարոզիչներ եւ գթութեան քոյրեր պատրաստող դպրոցներ,

բանուորներին օգնելու համար նախատեսուած ընկերային այլ կառույցներ եւ այլն: Այն բաղկացած էր 132 մասնաշէնքերից եւ ապահովում էր շուրջ 7000 հոգու խնամատարութիւն: Այստեղ երկու եւ կէս ամիս իր նուիրական ծառայութիւնն է մատուցում նաեւ Գարեգին սարկաւազը՝ խորապէս ուսումնասիրելով այս համակարգի բոլոր նրբութիւնները, որի արդիւնքում էլ, Յայաստան վերադառնալով, գրում է **«Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը»** փոքրիկ աշխատութիւնը, որն ամբողջական կերպով առաջին անգամ լոյս է տեսնում սոյն հրատարակութեամբ:

1897 թ. Գարեգին սարկաւազը պաշտպանում է **«Մի կամքի վարդապետութեան ծագումը հայ եւ յոյն աղբիւրների քննադատութեամբ»** աւարտական թէզը եւ ստանում փիլիսոփայութեան դոկտորի աստիճան: Նոյն տարում վերադառնում է Գերմանիայից եւ ձեռամբ Սուքիաս արք. Պարզեանցի ձեռնադրում է արեղայ, իսկ մէկ տարի անց ստանում է վարդապետական աստիճան: Կուսակրօնութիւնը, հոգեւոր կոչումը Գարեգին Յովսէփեանի համար նշանակում էր ամբողջական նուիրում հաւատին եւ գիտութեանը: Այդ գիտակցութեամբ էլ նա Գեորգեան ճեմարանում լծում է մի շարք աստուածաբանական առարկաների, ինչպէս նաեւ Յայոց մատենագրութեան դասաւանդման գործին: Նա չափազանց լուրջ է մօտենում դասախօսական աշխատանքին՝ մեծապէս կարեւորելով ճեմարանի՝ որպէս ժամանակի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութեան դերը հայ ինքնութեան կերտման եւ ապագայ նշանաւոր մտաւորականներ ու եկեղեցականներ պատրաստելու գործում:

Այս տարիներից իսկ սկսւում է Յովսէփեանի գիտական, ազգային-հասարակական, եկեղեցական-վարչական բուռն գործունեութիւնը: 1900 թ. նշանակւում է Թիֆլիսի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ: Այդ պաշտօնում ժամում է մէկ ու կէս տարի՝ կարճ ժամանակամիջոցում բարեկարգելով թեմի ներքին կեանքը:

1901 թ. նշանակւում է Երեւանի թեմական դպրոցի վերատեսուչ՝ պաշտօնավարելով մինչեւ 1904 թ.: Նրա օրօք դադարում են դպրոցում տեղ գտած խռովութիւններն ու անօրինութիւնները: Այդ տարիներին, որպէս Նիկողայոս Մառի արշաւախմբի անդամ, մասնակցում է նաեւ Գառնիի՝ «Տրդատայ թախտ»-ի պեղումներին եւ տարածքի հնագիտական վայրերի ուսումնասիրութեանը: Այդ ընթացքում նրա կատարած կարեւոր գիտերից մէկը Տրդատ թագաւորի յունարէն արձանագրութեան յայտնաբերումն էր, որի առիթով նա նշանաւոր գիտնականներ Նիկողայոս Մառի, Սմիրնովի, Ռոստովցեւի հետ զբաղւում է գիւտի լուսաբանութեան եւ յատուկ գիրք գրելու աշխատանքներով: Մի փոքր ակելի ուշ Նիկողայոս Մառի առաջարկութեամբ ընդունւում է որպէս Մոսկուայի Կայսերական Տնտեսական Ընկերութեան Կովկասեան Բաժանմունքի իսկական անդամ:

1905-1906 թթ. ստանձնում է Գեորգեան ճեմարանի տեսչի պաշտօնը, 1907-1908 թթ.՝ դառնում «Արարատ» ամսագրի խմբագիր, իսկ 1908 թ.՝ Ս. Յովսէփեան վանքի վանահայր:

1908-1914 թթ. ընդգրկում են Գարեգին վարդապետի գիտական շրջագայութիւնների եւ ուսումնասիրութիւնների ամենաբուռն շրջանը: Այս ընթացքում նա այցելւում է Երուսաղէմ, Կոստանդնուպոլիս, Ամասիա, Սեբաստիա, Թոխատ եւ պատմական այլ նշանաւոր վայրեր, որտեղ զբաղւում է հայկական եկեղեցիներում պահուող արժեքաւոր ձեռագրերի եւ հնագիտական այլ նիւթերի ուսումնասիրութեամբ: Այս գիտական շրջագայութիւններից նա վերադառնում է առատ նիւթերով, որոնք էլ հարստացնում են նրա ապագայ մատենագրական գործունեութեան փաստական կողմը:

Մեծ է նաեւ Յովսէփեանի դերն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արեւմտեան Յայաստանից գաղթած հայութեանն օգնութիւն կազմակերպելու, նրանց վերբերը դարմանելու եւ միխթարելու գործում:

1915-1917 թթ. նա կրկին Գեորգեան ճեմարանի տեսուչն էր: Շատ չանցած՝ արդեն 1917 թ., որպես վարձ իր անձնուեր ծառայութեան, Գարեգին վարդապետը ձեռամբ Գեորգ Ե. Կաթողիկոսի ստանում է եպիսկոպոսական աստիճան: 1918-1919 թթ. նորից դառնում է «Արարատ» ամսագրի խմբագիրը: 1918 թ. Սարգարապատի հերոսամարտի օրերին նա՝ Սարգարապատի «Ղեւնդ երեցը», ինչպես կոչել են նրան, դարձեալ իր ժողովրդի հետ էր: Այդ տագնապալից օրերին նա ձի հեծած ոտքի էր հանում ժողովրդին՝ կոչ անելով զենք վերցնել եւ շարժուել դեպի Սարգարապատ: Եւ ինքն էլ, մարտնչելով ռազմի դաշտում, սեփական օրինակով եւ իր բոցաշունչ քարոզներով խրախուսում էր մարտիկներին. «Չայրենակիցներ, եղբայրներ եւ որդիներ, հին դարերում, երբ հայոց զօրքը պատրաստում էր զնալ թշնամու դեմ, նրա հրամանատարները գալիս էին Սուրբ Էջմիածին Կաթողիկոսի մօտ՝ նրա աջը համբուրելու եւ օրհնութիւն առնելու: Բայց այս անգամ վտանգն այնքան մեծ է եւ ահաւոր, որ ես ահա Սուրբ Էջմիածնից եկել եմ ձեր բոլորի ձեռքը համբուրելու, որ փրկէք հայրենիքը ... փրկէք ձեր պատիւը, հայի պատիւը»¹: Սարգարապատի հերոսամարտի յաղթական աւարտից յետոյ Գարեգին եպիսկոպոսին շնորհում է «Գեորգիւէան» շքանշան:

1920 թ. Գարեգին եպիսկոպոսը դառնում է նորաբաց Երեւանի պետական համալսարանի «Չայ արուեստի եւ հնագիտութեան» ամբիոնի պրոֆեսոր: Իսկ 1921 թ. նշանակում է Էջմիածնի Գիտական ինստիտուտի գիտաշխատող եւ մասնակցում «Բանբեր» գիտական հանդեսի հրատարակութեանը՝ միաժամանակ շարունակելով իր գիտական շրջագայութիւններն ու ուսումնասիրութիւնների կիւրքերի մշակումը: Այս տարիներին Գարեգին եպս. Յովսէփեանը Ալեքսանդր Թամանեանից եւ Աշխարքեզ Բալանթարեանից յետոյ դառնում է Չայաստանի հնութիւնների պահպանութեան կոմիտէի երրորդ անդամը:

1925 թ. Գեորգ Ե Չայրապետը նրան շնորհում է արքութեան պատիւ. «Ի հաւաստիս գոհունակութեան Մերոյ առ հաւատա-

¹ Մաշթոց աւագ քինյ. Ոսկերիչեան, Վեհափառը, 1951, էջ 15:

րիմ սպասաւոր բանին կենաց, որ արդիւնաւոր հանդիսացեալ կաս յասպարիզի կոչմանդ, ...Մեք սովին կոնդակաւս շնորհեմք Ձեզ պատիւ արքութեան...»¹, - գրուած է Չայրապետական կոնդակում: Այդ ժամանակ նա արդէն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի անդամ ու Միաբանական ժողովի նախագահ էր: 1927 թ. ընտրւում է Ռուսահայոց թեմի առաջնորդ:

1934 թ. Խորեն Ա Կաթողիկոսի կողմից նշանակւում է Սփիւռքի մէջ Չայրապետի լիազօր նուիրակ եւ ներկայացուցիչ, իսկ 1938 թ. ընտրւում է Զիւսիսային Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ: Առաջնորդութեան վեց տարիների ընթացքում նա մեծամեծ աշխատանքներ է կատարում՝ բարեկարգում եկեղեցիները, դպրոցները, հասարակական ու բարեգործական կազմակերպութիւնները համախմբում թեմի եւ հայրենիքի շուրջը՝ Մայր Աթոռի հովանու ներքոյ:

1943 թ. ընտրւում է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս: Նա բացառիկ աշխատանք է կատարում աթոռը պատշաճ բարձրութեան վրայ դնելու գործում: Երկրորդ աշխարհամարտի դժուարին տարիներին, երբ խորհրդային բանակի առաջին շարքերում կռւում էին հայ մարտիկները, Գարեգին Յովսէփեանը, որպէս Չայկական յանձնաժողովի անդամ, շրջում էր սփիւռքի հայութեան մէջ եւ յորդորում ոտքի ելնել յանուն հայրենիքի պաշտպանութեան: Լինելով սփիւռքի հայոց ողջամիտ առաջնորդներից մէկը՝ նա գլխաւորում է նաեւ դրամական միջոցների հանգանակութեան գործը: Արդիւնքում հսկայական գումար է ուղարկւում Կարմիր բանակի եւ «Սասունցի Դաւիթ» տանկային շարասեան կազմակերպման համար: Այնուհետեւ նա մեծ դերակատարութիւն է ունենում 1946 թ. սփիւռքահայութեան ներգաղթի կազմակերպման գործում: Նրա Չայրապետութեան օրօք ջերմ յարաբերութիւններ էին ձեւաւորուել Մայր Աթոռի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միջեւ: Չայրապետական աթոռը Սփիւռք Էջմիածին փոխադրուելուց ի վեր Մեծի Տանն

¹ Մատենադարան, Արխիւային բաժին, Գարեգին Յովսէփեանի արխիւ, թղթապանակ № 96, վաւերագիր № 1007:

Կիլիկիոյ Աթոռի գահակալ Կաթողիկոսների մէջ չկայ մէկը, որի օրօք այսքան սերտ յարաբերութիւն հաստատուած լինի Մայր Աթոռի հետ, որքան երջանկայիշատակ Գարեգին Յովսէփեան Կաթողիկոսի օրօք: Մի առիթով նա ասել է. «*Ես աղքատ հասարակ գիւղացու զաւակ եմ, բայց եթէ այսօր եմ՝ ինչ որ եմ, պարտական եմ միայն իմ ազգին, իմ ժողովրդին, իմ Եկեղեցուն, Սուրբ Էջմիածնին*»¹: «...կուզեմ, որ մեր ժողովուրդն իմանայ, թէ Կիլիկեան Աթոռը, ներքին վարչական ինտիմներու մէջ անկախ, միշտ պիտի մնայ Յայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ընդհանրական Յայրապետութեան հետ, ընդհանուր եկեղեցական հարցերու մէջ, եւ եղբայրական սերտ յարաբերութիւններ պիտի պահէ Մայր Աթոռին հետ: Հարկ է ամեն բանէ առաջ լայնագոյն չափով զօրացնել Մայր Աթոռը»², - արտայայտուել է նա:

Իր ազգին ու ժողովրդին մտայուն աւանդ եւ անմահ յիշատակ թողնելով՝ երախտաշատ Յայրապետը 1952 թ. կնքում է իր մահկանացուն:

Գարեգին Յովսէփեանը ոչ միայն օրինակելի հոգեւորական էր, այլ նաեւ պատկառելի անձնաւորութիւն եւ բազմաշխատ գիտնական: Իր եկեղեցավարչական, մանկավարժական, հասարակական եռանդուն գործունեութեան ընթացքում մեծ խանդավառութեամբ ու նուիրուածութեամբ զբաղուել է գիտական բազմարդիւն աշխատանքով: Նրա գրչին են պատկանում հայ հին դպրութեանն ու արուեստին նուիրուած բազմաթիւ աշխատութիւններ, որոնք իրենց ուրոյն տեղն ունեն հայագիտութեան մէջ, ինչպէս «**Խոսրովիկ Թարգմանիչ**», «**Մխիթար Սասնեցի**», «**Ռուստամ Չալ**», «**Թովմա Մեծօփեցու կեանքը**», «**Մխիթար Այրիվանեցի**», «**Խաղբակեանք կամ Պռօշեանք հայոց պատմութեան մէջ**», «**Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան**», «**Յովասափ Սեբաստացի**», «**Յիշատակարանք ձեռագրաց**» եւ այլն: Արժանայիշատակ են նաեւ «Արարատում» եւ այլ պարբերականներում տպագրուած

1 «Հայրենասեր Յայրապետի մահը», «Էջմիածին» ամսագիր, 1952, յունիս, էջ 12:

2 Նոյն տեղում, էջ 40:

բազմաթիւ քարոզներ, յօդուածներ, գրախօսութիւններ, թարգմանութիւններ եւ այլ բնոյթի գործեր:

Ա. Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» աշխատութեան ստեղծման ժամանակն ու հանգամանքները:

Գարեգին Յովսէփեանի հարուստ եւ բազմաբովանդակ գիտական ժառագութեան մէջ ուրոյն եւ կարեւոր տեղ է զբաղեցնում «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» խորագրով աշխատութիւնը: Այս աշխատութեան ծնունդը պատահական չէր: Այն մեծապէս պայմանաւորուած էր ժամանակի մարտահրաւերներով: 20-րդ դարի սկզբին հայ ժողովուրդը շարունակում էր ապրել քաղաքական եւ սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում: Մի կողմից հայ ժողովրդի արեւմտեան հատուածը կրում էր Օսմանեան Թուրքիայի ծանր ու կեղեքիչ լուծը, որը շարունակ ուղեկցում էր ամենատարբեր բռնութիւններով ու զանգուածային ջարդերով: Միով բանիւ հայութեան գլխին կախուած էր ոչ միայն հոգեւոր, այլեւ եթնիկ ոչնչացման դաժան սպառնալիքը: Միւս կողմից Արեւելեան Յայաստանը մեծապէս տուժում էր ցարիզմի գաղութային քաղաքակաւութիւնից, որը հայ ազգի ինքնութեան ու մշակոյթի վերացման եւ փոխարէնը ռուսական տարրերի ուժեղացման եւ առհասարակ ռուսացման հեռահար ծրագրեր էր հետապնդում: Մասնաւորապէս Արեւելեան Յայաստանում հայ աշխատաւորների դրութիւնը գնալով վատանում էր, աստիճանաբար ուժեղանում էին բանուորների եւ գիւղացիութեան նկատմամբ ճնշումները:

Աղքատութիւնը համատարած բնոյթ էր կրում: Բնականաբար Յայոց Եկեղեցին չէր կարող չմտաւորուել իր զաւակների դրութեամբ եւ ճակատագրով: Մտաւորուած էր յատկապէս կրթուած հոգեւորական խաւը: Լուսամիտ մի շարք եկեղեցականներ գիտակցում էին նաեւ Հայ Եկեղեցու ներսում բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտութիւնը: Երուանդ վար-

դասպետ Տեր-Մինասեանցը, օրինակ, իր ապրած ժամանակի մասին գրում է. «Ներկայ պատմական դրությունը եւ հասարակական միջավայրը ըմբռնողի համար նորությունն չէ, որ մենք այժմ ապրում ենք կրօնական ճգնաժամի մի շրջանում»¹: Լինելով իր ժողովրդի ցաւերով մտահոգ եկեղեցական՝ Գարեգին սրկ. Յովսէփեանն անշուշտ, նոյնպէս չէր կարող չլինել հայ ազգին վիճակուած այս թշուառ ու անմխիթար կացութիւնը: Աշխատութեան սկզբում նա սրտի խոր ցաւով նկարագրում է այդ դժուարին իրավիճակը. «Յայ ազգն այժմ օրհասական վիճակի մէջ է. անցեալ տարիների տխուր դէպքերը վտանգի ենթարկեցին նորա գոյութեան խնդիրը: Յազարաւոր մարդիկ զրկուած ստացուածքից, հայրենիքից, բաղխում են ազգային եւ եկեղեցական հաստատութիւնների դռները՝ հաց խնդրելով»²: Բնականաբար վերը նշուած տողերի հեղինակը յստակ գիտակցում էր նաեւ ժողովրդի եւ Եկեղեցու առջեւ ծառայած խնդիրները: Դրանց մէջ յատկապէս հրատապ կարեւորութիւն էր ստանում Եկեղեցու սոցիալական ծառայութեան հարցը: Գարեգին Յովսէփեանը Գերմանիայում փայլուն կրթութիւն ստացած լինելով, քաջածանօթ էր արեւմտեան քրիստոնէական Եկեղեցիների կողմից իրականացուող սոցիալական ծառայութեան փորձին: Ուստի եւ ամենեւին պատահական չէ, որ 1907 թ., դեռեւս վարդապետ Գարեգին Յովսէփեանը, Երուսաղ. վարդապետ Տեր-Մինասեանցի գործուն աջակցութեամբ «Արարատ» ամսագրում հրատարակում է գերմանական դպրոցի սոցիալական աստուածաբանութեան կարկառուն ներկայացուցչի՝ Ֆրիդրիխ Նաումանի քարոզները³: Այս քարոզների, ինչպէս նաեւ «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը» աշխատութեան ծնունդով հեղինակն ամենայն հաւանականութեամբ նպատակ ուներ այնպիսի գաղափարական սկզբունքներ եւ մթնոլորտ ձեւաւորել, որը թոյլ կտար Յայ Եկեղեցուն ակտիւ եւ

1 Երուանդ Տեր-Մինասեան, «Արարատի» ժառանգութիւնը, Սբ. Էջմիածին, 2011, էջ 75:
2 Գարեգին Սարկաւազ, «Եկեղեցին եւ աղքատների խնամատարութեան գործը», «Արարատ» ամսագիր, 1897, էջ. 195-196:
3 Տե՛ս Երուանդ Տեր-Մինասեան, նշւ. աշխ., էջ. 17:

կազմակերպուած գործունեութիւն ծաւալել սոցիալական ծառայութեան բնագաւառում, ինչպէս նաեւ յստակ դիրքորոշում որդեգրել ժամանակի սոցիալ-տնտեսական խնդիրների նկատմամբ:

Յեղիականի համար Եկեղեցու դերն ու առաքելութիւնը շահախուած են մաքուր գթասրտութեանը, քրիստոնէական ողորմածութեանն ու կարեկցանքին, որոնք անշուշտ նաեւ իրական քրիստոնէայի հոգեւոր առաքինութեան նկարագիրն են կազմում: Այդ երեւելի եկեղեցականի ուշադրութեան կենտրոնում առաջնահերթ նշանակութիւն են ունեցել հասարակութեան խոցելի խմբերի՝ աղքատների, որբերի, անչափահասների, մուրացկանների, աշխատազուրկների, հարբեցողների եւ բարոյական անկման եզրին յայտնուած մարդկանց ճակատագիրը: Պէտք է յիշել, որ դեռեւս 1894 թ. Բեռլինում ուսանելու ժամանակ փոխանակ իր ամառային արձակուրդը վայելելու, նա գնում էր Բիլեֆիլդ՝ այնտեղ գտնուող աղքատախնամ հաստատութիւնն ուսումնասիրելու, ժողովրդին օգտակար լինելու եւ գործնական ծառայութիւն մատուցելու անկեղծ մղումով: Այնտեղից էլ Էջմիածին՝ Վահան Յայր Սուրբին ուղղուած մի նամակում հետեւեալ տողերն է գրում. «Բայց հէնց իմ կրթութեան համար սա մի գեղեցիկ դպրոց է չարքաշ ու տոկուն կեանքի սովորելու. ամենահասարակ ծառայութիւններն էլ պարտաւոր ենք ամենքս կատարել՝ սենեակներ մաքրելուց, յատակներ լուանալուց սկսած մինչեւ հիւանդների անկողիներ յարդարելը, հոգեւոր մխիթարութիւն մատակարարելը...»¹:

Բ. Աշխատութեան կառուցուածքը եւ նիւթի մատուցման կերպը:

Կառուցվածքային առումով երկասիրութիւնը բաժանուած է երեք հիմնական մասերի.

1. Աղքատների խնամատարութիւնը մինչեւ Կոստանդին:

1 «Գարեգին Կաթողիկոսի կեանքը եւ գործունեութիւնը», «Էջմիածին» ամսագիր, 1952, յունիս, էջ 20:

2. Աղքատների խնամատարությունը քրիստոնեության յաղթունքներից յետոյ:

3. Աղքատների խնամատարության գործը Եւրոպայում:

Ժամանակագրական յաջորդականութեամբ նախ ներկայացուում է Եկեղեցու աղքատախնամ առաքելութեան ամփոփ պատմութիւնը: Դեղինակն այն սկսում է առաքելական շրջանից եւ հասցնում մինչեւ իր ապրած օրերը: Առաջին երկու գլուխներում համառօտ նկարագրում է, թէ քրիստոնեական համայնքներում ինչ կազմակերպութիւն էր ստացել աղքատների խնամատարութիւնը: Այնուհետեւ վեր է հանում բարեգործութեան բնագաւառում Վաղ Եկեղեցու ունեցած հարուստ փորձառութիւնն ու պրակտիկան: Քրիստոնեության առաջին դարերի պատմական ուսումնասիրութեան հիման վրայ հեղինակն աշխատանքում ցոյց է տալիս, որ քրիստոնեայ առաջին համայնքներում ողորմածութիւնն ու բարեգործութիւնը անմիջականօրէն շաղկապուած են եղել քրիստոնեական իղեալի եւ եութեան հետ: Այլ խօսքով, Եկեղեցու հիմնադրումից սկսած աղքատների խնամատարութիւնը բխել է Եկեղեցու եութիւնից, նրա որդեգրած առաքելութիւնից ու նպատակից: Այնուհետեւ հեղինակը հակիրճ ներկայացնում է քրիստոնեական բարեգործութեան վիճակը դարասկզբի եւրոպայում: Աշխատանքի այս հատուածը յատկապէս շահեկան է, քանի որ հեղինակը մատնացոյց է անում աղքատախնամ հաստատութիւնների բոլոր այն սկզբունքներն ու օրէնքները, որոնք ինքն անձամբ ուսումնասիրել է Եւրոպայում եղած ժամանակ: Փաստելով, որ ներքին առաքելութիւնը Եկեղեցու նորագոյն պատմութեան մէջ ամենախորին ուշադրութեան արժանի երեւոյթներից մէկն է, հեղինակն ամփոփ ներկայացնում է Եւրոպայում ներքին առաքելութեան ծագման պատմութիւնը՝ անդրադառնալով Կաթոլիկ եւ Բողոքական Եկեղեցիների՝ այս ուղղութեամբ արձանագրած առաջընթացին: Ներքին առաքելութեան սահմանի մէջ մտնող հաստատութիւններից հեղինակը ներկայացնում է միայն մի քանիսը, որոնք աղքատների խնամատարութեան հետ համեմա-

տաբար աւելի սերտ առնչութիւն ունեն: Դրանցից մասնաւորապէս յիշատակելի են կիրակնօրեայ, ինչպէս նաեւ աշխատանքի վարժեցման դպրոցները, աղախինների, բանուորուհիների եւ կիրակնօրեայ ընկերութիւնները, փրկութեան տները, որբանոցները, արբեցութեան եւ անառակութեան դէմ մաքառող հաստատութիւնները եւ այլն: Այդ հաստատութիւնների դէպքում, ինչպէս եւ քրիստոնեության նախնական շրջանում, նիւթական օգնութիւնը կապուում է դաստիարակութեան, բարոյական ուսուցման եւ աշխատանքի գաղափարի հետ: Միայն այս դէպքում է որ աղքատների խնամատարութիւնը համապատասխանում է քրիստոնեական գաղափարներին, քանի որ գործադրում է բարոյական տեսակետներով ու սկզբունքներով: Աւետարանական պատգամների հետեւողութեամբ աղքատներին օգնութիւն ցոյց տալը, բարեգործութիւնն ու ողորմածութիւնը կազմում են քրիստոնեական առաքելութեան ոգին, եւ Եկեղեցու փորձառութեան մէջ միշտ էլ ընկալուել եւ, անշուշտ, այսօր էլ շարունակուում են ընկալուել որպէս աստուածայաշտութեան բաղկացուցիչ մի մասը:

9. Աշխատութեան կարելորութիւնը եւ արդիականութիւնը

Չայ իրականութեան մէջ քիչ են Եկեղեցու սոցիալական ծառայութեանը նուիրուած գրքերն ու ուսումնասիրութիւնները: Մինչդէռ միանգամայն յստակ է, որ սոցիալական ծրագրերում Եկեղեցու ներգրաւուածութեան, աղքատների խնամատարութեան եւ առհասարակ հասարակութեան խոցելի խմբերի խնամատարութեան խնդիրը մեծ չափով կենսական ու արդիական է նաեւ մեր օրերում: Այսօր էլ մեր հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեն սոցիալ-բարոյական բնոյթի դեռեւս չլուծուած բազմաթիւ խնդիրներ եւ յստակ է, որ Եկեղեցին նոյնպէս պէտք է ներգրաւուած լինի դրանց յաղթահարման դժուարին խնդրում: Աւելին՝ Եկեղեցու դերն այս մարզում խիստ կարեւոր է: Այդ կարեւորութիւնը ներկայանում է ոչ միայն սոցիալական

ծառայութեան եւ կիւթական նպաստների տրամադրմամբ, այլ նաեւ բարոյական ուսուցման իւրայատուկ առաքելութեամբ, քանի որ ողորմածութեան եւ աղքատախնամութեան արդիականութիւնը պայմանաւորուած է ոչ միայն թոյլերի եւ աղքատների կարիքների բաւարարմամբ, այլ նաեւ, դրան զուգընթաց, բարոյական ուսուցմամբ ու հոգեւոր դաստիարակութեամբ, որն անշուշտ նոյնքան կարեւոր է այսօր, որքան սոցիալական խնդիրները: Այս առումով Գարեգին սրկ. Յովսէփեանի սոյն աշխատութիւնը, չնայած իր փոքրածաւալ բնոյթին, մեր օրերի համար չի կորցրել իր արդիականութիւնն ու նշանակութիւնը: Զեղինակի սոյն աշխատանքը կարող է օգտակար լինել նաեւ արդի մարտահրաւերներում ճիշտ կողմորոշուելու գործում: Այս շահեկան աշխատանքով հեղինակը փաստօրէն մեզանում Եկեղեցու սոցիալական ծառայութեան հիմքերն է դնում: Այն կարող է մեծապէս նպաստել փնտրելու եւ վեր հանելու նաեւ այն սկզբունքները, որոնցով պէտք է ղեկավարուի Եկեղեցին աղքատների խնամատարութեան գործում:

Դ. Աշխատանքն ինչ կարեւորութիւն կարող է ունենալ հովուական խնամքի իմաստով:

Եկեղեցին Աւետարանի քարոզչութեան վեհ առաքելութեանը զուգընթաց պէտք է միաժամանակ նաեւ գործնականում կեանքի կոչի այդ ճշմարտութիւնները: Այս առումով, ինչպէս արդէն վերը նշուեց, աղքատների խնամատարութիւնն սկզբից եւեթ քրիստոնէական կեանքի անբաժան մի մասն է եղել: Քրիստոնէական Եկեղեցու պատմութիւնը հարուստ է բարեգործութեան եւ ողորմածութեան բազում օրինակներով: Զազարաւոր տառապեալներ, որբեր, այրիներ ու հիւանդներ իրենց ապաստանն ու հոգեւոր մխիթարութիւնն են գտել Եկեղեցու հովանու ներքոյ: Եկեղեցու այդ հարուստ փորձառութիւնն անշուշտ այսօր էլ շատ օգտակար եւ ուսանելի է ոչ միայն հովուական խնամքի ճիշտ կազմակերպման եւ իրագործման, այլեւ, առհասարակ, իւրաքանչիւր քրիստոնէայի դաստիարակութեան տեսանկիւնից: Ուստիեւ այս աշխատութիւնն իր օգ-

տակար նպաստն է բերելու նաեւ գործնական ծառայութեան ասպարեզում: **Մեր Եկեղեցու սպասաւորներն ու քահանաները, աչքի առջեւ ունենալով Եկեղեցու բարեգործութեան հարուստ պրակտիկան, կարող են գործնականում կեանքի կոչել այդ փորձառութեան էական սկզբունքներն ու դրոյթները:** Իւրաքանչիւր հոգեւոր հովիւ համայնքից ներս իր ծառախիւթիւնն իրագործելիս ամնչում է հովուական խնամքի հետ կապուած բազում խնդիրների, որոնց յաղթահարումը խիստ կարեւոր նշանակութիւն ունի ոչ միայն տուեալ համայնքի, այլեւ առհասարակ ողջ Եկեղեցու համար: Ուստիեւ գործնականում աղքատների խնամատարութիւնն ունի էական նշանակութիւն, քանի որ **այն բացայայտում ու շոշափելի է դարձնում Եկեղեցում առկայ ներքին, կենդանի սերը**, որը քրիստոնէական ոգու պահպանման ու յարատեւութեան երաշխիքն է: Այդ սերը, անշուշտ, բխում է Քրիստոսի անձի օրինակից, նրա աւանդած պատգամներից, անտարանական սկզբունքներից եւ տեսանելի է դարձնում իրական քրիստոնէական կեանքը: Միաժամանակ հենց այդ կենդանի սերն է, որ ստիպում է քրիստոնէաներին օգնութեան հասնելու կարօտեալներին: Եւ ամենայանպակաս նշանակւած այն է, որ այդ բարեգործութիւնն արւում է առանց փոխհատուցման որեւէ սպասելիքի. *«Բայց դուք ... փոխ տուէք նրան, ումից ետ ամենչիւն ակնկալութիւն չունէք: Եւ ձեր վարձը շատ կլինի, եւ դուք Բարձրեալի որդիները կլինէք...»* (Ղուկ. 2. 35):

Այսպիսով, աղքատների խնամատարութիւնը գործնական մեծ նշանակութիւն ունի: Այն վառ է պահում քրիստոնէական ողորմածութեան ոգին: Եկեղեցին, ձեռք մեկնելով համայնքի օգնութեան կարօտ անդամներին, գործնականում կեանքի է կոչում եւ իրագործում Քրիստոսի պատգամները՝ օրինակ հանդիսանալով իւրաքանչիւր քրիստոնէայի համար:

Է. Ամփոփիչ դիտարկումներ

Այս աշխատությունն առաջին անգամ է հրատարակում առանձին գրքով, սակայն այն սպասուած է, քանի որ ընթերցող լայն շրջանակներին է ներկայացնում Գարեգին Յովսեփեանի գրական հարուստ աւանդի կարեւոր կոթողներից մեկը:

Ժամանակին հեղինակը հատուածաշարով հրատարակել է այս գործն «Արարատ» ամսագրում¹: Այդ յօդուածներից առաջին երեքը հրատարակուել են հեղինակի սարկաւազ եղած ժամանակ, իսկ մնացեալ երեքը՝ վարդապետական աստիճան ստանալուց յետոյ: Սոյն հրատարակութեամբ մէկտեղուել են «Արարատ»-ում լոյս տեսած այդ յօդուածները եւ աշխատանքը ներկայացնում է իր ամբողջական տեսքով:

Աշխատանքը շահեկան է օգտագործուած գրականութեան տեսանկիւնից: Նիւթի շարադրման ընթացքում հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է հայերէն եւ գերմանալեզու գրականութիւն²: Ուշագրաւ է, որ նա լաւագոյնս տեղեակ է թեմայի ուսումնասիրութեանը վերաբերող հարուստ եւրոպական գրականութեանը, որն անշուշտ աւելի է մեծացնում կատարուած աշխատանքի գիտական արժէքն ու նշանակութիւնը:

Աշխատանքը շարադրուած է դասական ուղղագրութեան կանոնների համաձայն: Այն հրատարակութեան պատրաստելիս ամբողջութեամբ պահպանել ենք դասական ուղղագրութիւնն ու կետադրութիւնը: Միայն առանձին դէպքերում շտկել ենք տեքստում առկայ ուղղագրական եւ կետադրական վրիպակներն ու բացթողումները:

Ատոմ սրկ. Ղարազեոզեան

Մարտուն սրկ. Շահվերդեան

1 «Արարատ», 1897, մայիս, էջ 195-199, յունիս, էջ 243-251, յուլիս, էջ 296-303, 1898, յունիս, էջ 239-244, յուլիս, էջ 288-292, օգոստոս, էջ 334-339:

2 Օգտագործուած գրականութեան ցանկը ներկայացնում ենք գրքի վերջում:

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ն Ե Ի Ա Ղ Բ Ա Տ Ն Ե Բ Ի
Ե Խ Ն Ա Մ Ա Տ Ա Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն Գ Ո Ր Ծ Ղ

*Քաղցեայ՝ եւ ետուք ինձ ուտել, ծարաւեցի՝ եւ արքուցէք ինձ.
օտար էի՝ եւ ժողովեցէք զիս. մերկ՝ եւ զգեցուցէք զիս. հիւանդ
էի եւ տեսէք զիս՝ ի բանտի էի, եւ եկիք առ իս:
Մատթ. ԻԵ. 35-36*

այ ազգն այժմ օրհասական վիճակի մէջ է. ան-
ցեալ տարիների տխուր դէպքերը վտանգի են-
թարկեցին նորա գոյութեան խնդիրը: Հազարաւոր
մարդիկ զրկուած ստացուածքից, հայրենիքից, բա-
խում են ազգային եւ եկեղեցական հաստատութիւն-
ների, իրենց հաւատակիցների դռները՝ հաց խնդրե-
լով: Սա մի ճգնաժամ է, որ կարող է նաեւ դէպի բա-
րոյական կորուստ տանել: Մեծ ճգնաժամերը փրկում
կամ կործանում են ազգերին. մեր գլխին եկած փոր-
ձանքի հետեւանքները յուսահատականի չափ ծանր
են: Մենք միայն մի կէտի՝ գաղթականների խնամա-
տարութեան գործի վերայ կկամենայինք դարձնել
մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը:

Մեծ է այն գոհաբերութիւնը, որ անում է մեր ժողո-
վուրդը, բայց եւ մեծ են այն տրտունջները, որ լսում
են զանազան կողմերից: Շատ աղքատներ զրկում են
նպաստից, այն ինչ միւսները կրկնակի են ստանում:
Շատերը հարստանալու միջոց են համարում նուէր-
ները եւ ստացած փողերով վաշխառութիւն անում:
Միւսները ստացածները յետ դարձնում՝ *իրաւունք
համարելով* տասնապատիկ աւելի պահանջել:
Գրպանում տասնեակ բութիւններ ունեցողը նոյնպէս
ձեռք է մեկնում, ինչպէս քաղցից տանջուողը: Աշխա-

տանքի ընդունակ, առողջ երիտասարդը նոյնպես օգնութիւն է ստանում, ինչպէս գործելու անընդունակ մուրացիկը: Բայց որ ամենից ցաւալին է՝ աշխատասէր, երեսի քրտինքով հաց վաստակելու սովոր ժողովրդի զաւակներն այսօր գայթակղութեան մէջ են աշխատանքից խուսափելու եւ ձրիակերութեան վարժուելու: Միւս կողմից այն ներքին, ազնիւ շարժառիթները, որ օրական պարէնը հազիւ հայթայթող ժողովրդին ստիպում են բաժին հանել իրենց եղբայրների համար՝ հետզհետէ թուլանում եւ անհետանում են այդպիսի գայթակղեցուցիչ դէպքերի պատճառով: Մեր կարծիքով այս վերքերը յառաջանում են մասամբ եւ անկանոն բաշխման պատճառով: Ուստի եւ պարտք համարեցինք «Արարատի»-ի ընթերցողներին ծանօթացնել, թէ ի՞նչ սկզբունքներով եւ ի՞նչպէս է կազմակերպուել աղքատների խնամատարութեան գործը Քրիստոնէական Եկեղեցու մէջ անցեալում եւ թէ ինչպէս է այժմ քաղաքակիրթ աշխարհում, յուսալով՝ որ շատերի համար կարող է օգտակար լինել:

Ա.
ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԻՆՉԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ

Աղքատների խնամատարութիւնը զուտ քրիստոնէական երեւոյթ է եւ նորա ծագումն ու զարգացումը սերտ կապ ունի քրիստոնէութեան ծագման եւ տարածման պատմութեան հետ: Այստեղ եւս պէտք է փնտռենք այն սկզբունքները, որոնցով պէտք է ղեկավարուել աղքատների խնամատարութեան գործում: Աղքատներ եղել են նաեւ նախաքրիստոնէական ժամանակներում եւ նպաստներ են ստացել իրենց համաքաղաքացիներից, բայց հեթանոսութեան մէջ այդ գործը բոլորովին ուրիշ սկզբունքների վերայ էր հիմնուած, քան քրիստոնէութեան մէջ. մէկի մէջ եսական շարժառիթներն են գործում, միւսի մէջ մաքուր սէրը. այնտեղ քաղաքացիական ու պետական շահերը, այստեղ բարոյական պարտքի զգացումը: Բայց ոչ միայն շարժառիթներն են տարբեր, այլ եւ օժանդակութեան հետեւանքները: Հեթանոսութեան մէջ աղքատը իւր նպաստն ստանալուց յետոյ՝ գործադրում էր իւր շռայլութեան, զուարճութեան համար, այն ինչ քրիստոնէութեան մէջ նիւթական օգնութեան հետ կապուած էր, եւ մինչեւ իսկ գլխաւոր նպատակն էր բարոյական կրթութիւնը. մէկում ծուլութեան առիթ էին այդ նպաստները, միւսում աղքատի անկախ գործունէութեան օժանդակելու միջոց, եթէ նա գործելու ընդունակ էր: Երկրորդ կէտի ճշմարտութեան մէջ հա-

մոգուելու շատ առիթ կունենանք, մի քանի փաստ բերենք առաջինը ապացուցանելու համար:

Հռովմում, ինչպէս եւ առհասարակ հեթանոսութեան մէջ աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ այն մտքով, ինչպէս մենք ենք հասկանում, չեն եղել: Հռովմի հիւանդանոցները միմիայն ստրուկների ու զինուորների համար էին. ստրուկներին խնամում էին աշխատող ձեռքերից չզրկուելու, իսկ զինուորներին՝ պետութիւնն ընդարձակելու, ազգերին ստրկութեան մէջ պահելու եւ Հռովմում կապուտ ու կողոպուտ հաւաքելու համար: Հիւանդանոցներն ուրեմն զուտ շահադիտական միտումներով հիմնուած հաստատութիւններ էին: Չկար նոյնպէս որբերի եւ այրիների խնամատարութիւն կամ այդ նպատակով հիմնուած հաստատութիւններ: Սպարտացիների օրէնքը թոյլ կազմուածք ունեցող երեխաների վերաբերութեամբ յայտնի է ամենքին: Հռովմէական կայսրութեան ժամանակ մանուկներ կրթելու հաստատութիւններ են հիմնուում, բայց ոչ սիրոյ շարժառիթներով, այլ ժողովրդի աճեցողութեան զգալի նուազման առաջն առնելու համար: Հռովմէական հասարակ ժողովրդին բաժանած նուէրներն ու նպաստները միմիայն քաղաքական դիտումներով էին կատարուում. այսպէս էին Յուլիոս Կեսարի եւ ուրիշ հերոսների տուած ճաշկերոյթներն ու պարգեւները: Կայսրները գահ բարձրանալիս, իրենց յորելեանները կատարելիս կամ յաղթութիւն տօնելիս դրամ էին բաշխում ժողովրդին, շռայլ ճաշկերոյթներ տալիս, թատրոնում կամ կրկէսներում ձրի զուարճացնում: Այս կարգի նուիրատուութեան մէջ պէտք է հաշուել նաեւ կայսրների կտակով թողած նուէրները: Հացահատիկների բաշխումն եւս

զուտ քաղաքական դիտումներով սկսուած գործ էր եւ նոյն դիտումներով էլ շարունակուում էր կայսրութեան ժամանակ: Հռովմէական պատմութեան ծանօթ անձինք լաւ գիտեն, թէ ինչպիսի՛ ապականող ազդեցութիւն էին անում այս հրապուրիչ պարգեւները: Ամբոխը պատրաստ էր այսօրուայ պաշտած հերոսի կամ կայսեր սպանող յաջորդին ցնծութեան աղաղակներով ընդունել, եթէ նորանից եւս սպասելիք ուներ: Շատ բնորոշ է այն հանգամանքը, որ ամենաանբարոյական կայսեր՝ մայրասպան Ներոնի, ժամանակ պարգեւներն ամենից առատ էին:

Անհրաժեշտ է մի ուրիշ կէտ եւս պարզել հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան մէջ եղած աղքատների խնամատարութեան զանազանութիւնը շօշափելի դարձնելու համար: Քրիստոնէական բարեգործութեան հետ սերտ կապուած էր աշխատանքի նուիրականութեան գաղափարն, ինչպէս կտեսնենք, որից զուրկ էր հեթանոսական աշխարհը: Միայն հեթանոսութեան սկզբնական ժամանակներում երեւում է, որ արհեստը պատուաւոր զբաղմունք է եղել: Հեթանոսական քաղաքակրթութեան հետ ընկնում է եւ ձեռքի աշխատանքի, արհեստի յարգը: Երկրագործութիւնը համեմատաբար աւելի երկար ժամանակ ազնիւ պարապմունք էր համարուում, սակայն ստրկութեան տարածման հետ զարգանում է եւ ազատ ժողովրդի արհամարհանքը դէպի աշխատանքը: Դեռ այժմ միայն ստրուկներին է վայել, իսկ կրթուած քաղաքացին փիլիսոփայական տեսութիւններով, արուեստներով պիտի զբաղուէր: Յունական եւ հռովմէական փիլիսոփայութեան մէջ յեղեղում է այն միտքը, թէ արհեստն ազատ մարդուն անվայել գործ է: Եթէ ազատ քաղա-

քացիներից արհեստավորներ էլ կային, ստրուկներից շատ անլի յարգ չունէին: Աշխատանքը, որ կեանքի հիմնաքարն է, հեթանոս քաղաքակրթութեան մէջ իւր արժանատի յարգը չէ ստանում: Մորա վերայ պիտի անելացնենք նաեւ, որ աշխատանքի նուազման հետ չէր նուազել եւ ազահութեան տենչը: Ոչ մի տեղ վաշխառութիւնն այնպիսի չարիք չէ գործել, ինչպէս կայսրութեան ժամանակի Հռովմում¹: Ձրիակերութիւնը, որին սովորել էր ժողովուրդը պատերազմի դաշտում ձեռք բերած ասարների փշրանքներից բաժին ստանալով եւ կայսրների տուած պարգեւներով, ինչպէս եւ աշխատանքի բարոյական գնահատութեան բացակայութիւնը որդեր էին, որ Հռովմէական պետութեան արմատները կռծելով՝ նորա անկումը պատրաստեցին:

Ուրիշ պատկեր է տալիս մեզ քրիստոնէութիւնը: Նոր կրօնի Հիմնադիրը աղքատների բարեկամն էր (Մատթ. Ե. 2, ԺԱ. 5) եւ ողորմածութեան ջատագովը (Մատթ. Ե. 7): Ողորմութեան քանակութիւնը չէր որ նա գնահատում էր, այլ այն սիրտը, որից բղխում էր ողորմութիւնը: Այրի կնոջ լուսնային արժէք ունէր Նորա աչքում, քան բոլոր մեծատունների նուէրները: Աղքատներին, կարօտեալներին խնամելը բարձր առաքինութիւն էր համարում Նա (Մատթ. ԻԵ. 35-36. 40). բազմաթիւ առակներով ու քարոզներով այն միտքն էր շեշտում Քրիստոս, թէ երկրաւոր բարիքը չի կարող կեանքի բարձրագոյն նպատակ լինել, թէ քրիստոնէան ուրիշ գանձ ունի գանձելու, որ «ոչ ցեց եւ ուտիճ ապականեն», եւ թէ երկրաւոր բարիքը *միայն միջոց է* անլի բարձրը ձեռք բերելու համար:

¹ M. v. Nathusius.- Die Mitarbeit der Kirche an der Lösung der socialen Frage, Leipzig, 1895, էր. 210.

Ասել է թէ քրիստոնէայի իւր հաւատակցին տուած նիւթական օժանդակութիւնը չէր կարող միայն նորա կեանքի արտաքին ապահովութեան նպատակով սահմանափակուած լինել, քանի որ երկրայինը ոչինչ էր առանց անլի մի բարձր նպատակի, այլ այդ նիւթական օժանդակութիւնն էլ ուղղուած պիտի լինէր դէպի այն բարձր նպատակը, որ է իւրաքանչիւր քրիստոնէայի տենչը, այսինքն արքայութեան ժառանգ լինելու: Աստուծոյ արքայութեան գաղափարը քրիստոնէութեան կեդրոնական գաղափարն էր եւ նորա օրէնսգիրքը սիրոյ օրէնքը. ապա ուրեմն եւ այդ արքայութեան քաղաքացու կեանքը սիրոյ օրէնքի համեմատ կազմակերպութիւն պիտի ստանար: Արդ, այդ սէրը անտարբեր մնալ չէր կարող, երբ ժառանգակիցներից մէկը քրիստոնէութեան բարձր նպատակից շեղուելու պայմանների մէջ էր: Ինչպէս քրիստոնէայի արտաքին կեանքը, այնպէս եւ նորա բարեգործութիւնը պէտք է քրիստոնէութեան հիմնական սկզբունքների համեմատ կազմակերպութիւն ստանար: «Եղերուք կատարեալք, որպէս եւ Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է» (Մատթ. Ե. 48), պատուիրել էր Քրիստոս: Բայց միւս կողմից քրիստոնէի ողորմածութեան միայն հաւատակիցը կամ քաղաքացին չպէտք է արժանանար, ինչպէս հեթանոսութեան մէջ էր, այլ ամեն մի կարօտեալ. այն երկնաւոր Հայրը, որի կատարելութեան պիտի ձգտէր քրիստոնէան, «զարեգակն իւր ծագէ ի վերայ չարաց եւ բարեաց, եւ աճէ անձրեւ ի վերայ արդարոց եւ մեղաւորաց» (Մատթ. Ե. 45): Այսպէս պիտի լինէր եւ քրիստոնէան: Քրիստոսի մի ուրիշ խօսքը. «Եղերուք գթածք, որպէս եւ Հայրն ձեր երկնաւոր գթած է» եւ Սամարացու առակը (Ղուկ. Ժ.

25-37) աւելի որոշ կերպով ցոյց են տալիս, որ քրիստոնեան օգնութեան պիտի հասնէր ամեն տեղ, ուր կարիք կար, առանց խտրութեան: Եւ յիրաւի եկեղեցական պատմութիւնը վկայում է, որ այս հիմունքների վերայ է սկսուել եւ զարգացել քրիստոնէական բարեգործութիւնը: Քրիստոնէական եկեղեցին ամենայն զգուշութեամբ խուսափել է այնպիսի բարեգործութիւնից, որ ստացողի բարոյական շինութիւնը վտանգի էր ենթարկում, թէւ աշխարհը ոչ մի տեղ այնպիսի զոհաբերութեան պատրաստակամութիւն չէ տեսել, ինչպէս քրիստոնէութեան մէջ:

Առաքելական շրջանում արդէն նկատելի են աղքատների խնամատարութեան այն սաղմերը, որոնք հետզհետէ պէտք է աւելի զարգանային, կատարելագործուէին: Քրիստոնէական առաջին համայնքի մէջ եղբայրութիւնը մինչեւ ստացուածքի հաւասարութեան է հասնում. հաւատացեալները *կամուս* նուէր են բերում իրենց գոյքը, որպէս զի ամենքն էլ, որոնց մէջ եւ աղքատները, իրենց կարիքները հոգալ կարողանային (Գործք, Բ. 44, Դ. 34-35): Եօթ սարկաւազների ընտրութեամբ սկսում է աղքատների խնամատարութեան կամակերպութեան գործը: Այս դէպքը մի օրինակ է, թէ սիրոյ ամենավառ ժամանակն էլ կանոնաւորութիւնը եւ կարգապահութիւնը անհրաժեշտ պայման է գործի յաջողութեան համար: Այնուհետեւ առաքելի թղթերից տեղեկանում ենք, որ նա նուէրներ էր հաւաքում Երուսաղէմի քրիստոնեայ աղքատների համար. Գաղ. Բ. 10, Ա. Կորնթ. ԺԶ. 1-4, Բ. Կորնթ. Ը. 2-3: Աշխարհի համար չտեսնուած, չստուծ մի գործ էր սա: Մենք յիշեցինք, որ հեթանոսութեան մէջ միայն քաղաքացիներն էին նպաստ ստանում պե-

տութիւնից կամ հարուստ համաքաղաքացիներից, ուրիշ ազգութեան պատկանողների մասին ոչ ոք չէր հոգում, իսկ հրէաների մասին երեսակայելն անգամ անկարելի էր: Այդ դժբաղդ ժողովուրդն այն ժամանակ եւս ատելութեան առարկայ էր: Ոչ միայն հեթանոսն էր ատում կամ արհամարհում նորան, այլ եւ հրէան ինքը պղծութիւն էր համարում հեթանոսի հետ նիստ ու կաց ունենալ, բայց այդ հեթանոս ժողովրդի անդամները՝ աւետարանի քարոզը լսելուց յետոյ՝ նուէրներ են ժողովում Երուսաղէմի հրէայ հաւատացեալների համար:

Բայց ամենից զարանալին այն հանգամանքն է, որ քրիստոնէական բարեգործութեան հետ սերտ կապուած է աշխատանքի նուիրականութեան գաղափարը: Նուիրատուն եւ ստացողը պարտաւոր են հաւասարապէս աշխատել. առաջինը ուրիշին օգնելու համար միջոց ունենալու, իսկ երկրորդը ձրիակեր չդառնալու համար: Ասել է, աշխատանքի ընդունակ աղքատը միայն անհրաժեշտ դէպքում էր նպաստ ստանում, որից յետոյ պարտաւոր էր անձամբ իւր հացը վաստակել: «Որ գողանայրն՝ մի՛ եւս գողացէ, այլ մանաւանդ վաստակեսցէ գործել ձեռօք իւրովք զբարիս, զի բաւական իցէ տալ ուն պիտոյ իցէ»: Եփես. Դ. 28 յորդորում է առաքելալը: Նուիրատուի գնահատութեան չափը սէրն է, որից բղիւում է նուէրը, եւ ոչ քանակութիւնը: Նոյն իսկ աղքատ հաւատացեալներն էլ իրենց ունեցածից բաժին են հանում իրենցից աւելի աղքատների համար. Բ. Կորնթ. Ը. 2-4: Իւրաքանչիւր քրիստոնեայ պարտաւոր էր իւր ընտանիքի պարէնը հայթայթել. «Իսկ եթէ ոք իւրոց, եւ մանաւանդ եւ ընտանեաց խնամ ոչ տանիցի, ի հա-

ւատոցն ուրացեալ է, եւ չար եւս քան զանհաւատսն է» Ա. Տիմոթ. Ե. 8: Աշխատանքի գաղափարը աւելի որոշ է արտայայտուած Բ. Թեսաղ. Գ. 12, ուր առաքեալը Տիրոջ անունով աղաչում է նրանց, որոնք «ստահակութեամբ գնան, գործ ինչ ոչ գործեն, այլ յուլացեալ հետաքրքիր շրջին ... զի հանդարտութեամբ գործեսցեն՝ եւ զիրեանց հաց կերիցեն»: Նա մինչեւ իսկ պատուիրում է «խորշել յամենայն եղբօրէ՛ որ ստահական գնայցեն»։ Բ. Թես. Գ. 6. այսինքն համայնքից դուրս հանել, եւ յիշեցնում է իւր քարոզչութիւնը՝ «Թէ որ ոչն կամիցի գործել՝ եւ կերիցէ մի»։ Բ. Թես. Գ. 10: Նոյն առաքեալն աշխատաւորներին յորդորում է. «Մի՛ ձանձրանայք զբարիս գործել», հասկանալի է որ ճշմարիտ կարօտեալների համար: Այսպէս ուրեմն համայնքի լաւ անդամ լինելու պայմաններից մէկն էլ աշխատասիրութիւնն է: Բայց այդ աշխատանքը հարստութիւն դիզելու համար չէ, այլ աւելի ազնիւ նպատակի համար՝ «զի բաւական իցէ տալ ում պիտոյ իցէ»: Մենք աւետարանների եւ առաքելական թղթերի մէջ շատ կէտեր ունինք, ուր նիւթական ազահութիւնը դատապարտում է. «Տեսէ՛ք եւ զգոյշ լերուք յամենայն ազահութենէ, զի ոչ եթէ ի մթերից ընչից ուրուք իցեն կեանք նորա»։ Ղուկ. ԺԲ. 15. իսկ առաքեալն ամենայն չարեաց արմատը ազահութիւնն է համարում: Ոչ միայն Պօղոս, այլ եւ միւս առաքեալները յորդորում են բարեգործ լինել. «Հաւատք առանց գործոց մեռեալ են»։ Յակ. Բ. 26. «Որ ոչ սիրէ զեղբայր իւր, զոր տեսանէ, զԱստուած, զոր ոչն տեսս, զիա՛րդ կարիցէ սիրել»։ Ա. Յովհ. Դ. 20:

«Որքոց եւ այրեաց» խնամատարութիւնը նոյնպէս համայնքի գլխաւոր ուշադրութեան առարկայ

էր: Ճշմարիտ կրօնաւոր լինելու պայմաններից մէկն էր ըստ Յակ. Ա. 27. «այցելու լինել որքոց եւ այրեաց ի նեղութեան իւրեանց»: Բայց այրիներից միայն արժանաւորներն էին համայնքից օժանդակութիւն ստանում. «Եթէ մանկունս սնուցեալ իցէ, եթէ զհիւրս ընկալեալ իցէ, եթէ զսրբոց զոտս լուացեալ իցէ, եթէ նեղելոց բաւական լեալ իցէ, եթէ զամենայն գործոց բարեաց զհետ երթեալ իցէ»։ Ա. Տիմոթ. Ե. 10: Ինչպէս դատարկաշրջիկը, աշխատանքից խուսափողը համայնքից նպաստ չէր ստանալ, այնպէս եւ անարժան այրին: Օժանդակութիւն չեն ստանում եւ այն այրիները, որոնք որդիք եւ թոռներ ունին. Ա. Տիմ. Ե. 3-4:

Բարեգործութեան ընդհանուր սկզբունքները Նոր Կտակարանի մէջ ցոյց տալուց յետոյ՝ աշխատենք համառօտ տեսութեամբ նկարագրել, թէ ի՞նչ զարգացում եւ կազմակերպութիւն է ստանում աղքատների խնամատարութեան գործը մինչեւ Կոստանդին:

Այս շրջանում եւս սերը ծաղկում էր, ինչպէս եւ առաքեալների ժամանակ: Հաւատացեալները պատրաստ էին ամեն տեսակ զոհաբերութիւններ անելու, ինչպէս երեւում է առաքելական հայրերի գրուածքներից: «Մենք բաժին ենք հանում ամենքի համար եւ տալիս ենք ամեն կարօտեալի», գրում է Յուստինոս: Նոյն միտքը արտայայտում է նաեւ Կղեմէս Աղէքսանդրացին: Հաւատացեալները տալիս են առանց որեւէ վարձատրութիւն սպասելու. ներքին, կենդանի սերն է, որ նորանց ստիպում է օգնութեան հասնել կարօտեալին: Նոքա աչքի առաջ ունին այն անձնաւորութեան սերը, որ նոցա մէջ նոր կեանք էր ստեղծել: Համայնքների սիրոյ գործունէութեան եռանդը այնքան վառ է, որ մինչեւ իսկ կարողութիւնից աւելի զոհաբերութիւններ են անում: Մինչեւ Կոստանդին կազմակերպում

է միմիայն աղքատների համայնական խնամատարությունը. հաստատությունները, ինչպես հիւանդանոցներ, հիւրանոցներ, որբանոցներ եւլն, յատուկ են Կոստանդնից յետոյ եկող ժամանակին:

Հալածանքների հետ սիրոյ գործունէութեան նորանոր հանգամանքներ են յառաջ գալիս. բանդարկեալները, հալածանքի պատճառով իրենց ստացուածքից զրկուածները, մարտիրոսների որբերն ու այրիները վայելում են համայնքի խնամատարութիւնը: Մուրբ եռանդ, քրիստոնէական լրջմտութիւն, մաքուր կեանք, ամենայն զոհաբերութեան պատրաստ սէր այն ներքին զէնքերն են, որոնցով պաշտպանուած է եկեղեցին հեթանոսութեան մղած կատաղի մարտի դէմ: Եկեղեցին հարստութիւն չունի, ինչպէս քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դառնալուց յետոյ՝ բայց նա ունի այն բարոյական զօրութիւնը, որ աւելի մեծ է քան հարստութիւնը: Եկեղեցին հոգում է, որ իւր անդամներից ոչ ոք կարիք չունենայ. կարօտեալը օգնութիւն է ստանում անմիջապէս: Բայց ինչպէս որ իւրաքանչիւր հաւատացեալ պարտաւոր էր իւր հացը վաստակել, այնպէս եւ աղքատը: Եկեղեցին օգնութեան է հասնում, երբ նորա աղքատութեան պատճառը ծուլութիւնը, դատարկաշրջութիւնը կամ շռայլ կեանքը չէ: Եկեղեցին օգնութեան է հասնում, երբ իւր հօտի անդամներից որեւէ մէկը անկարող է աշխատել: «Աշխատանքի ընդունակին գործ, անընդունակին օգնութիւն» ընդհանուր կանոն էր այս շրջանի բարեգործութեան համար:

Արդարեւ, ճշմարիտ բարեգործութիւնն այն է, երբ աշխատանքը այսպիսի բարոյական արժէք ունի, երբ սեպհականութեան գաղափարը նուիրական

է: Այն ժամանակ բարեգործութիւնը սիրոյ պտուղ է, որ բարեգործի եւ ստացողի համար հաւասարապէս կրթիչ է եւ բարձրացնող: Վսեմ գաղափար չէ՛ երախտագիտութեան զգացմունքը, ի՛նչ կլինէր մեր կրօնականութիւնը, եթէ երախտագիտութեան զգացմունք չունենայինք դէպի Աստուած նորա անհուն բարերարութիւնների համար: Մտացողը երախտագէտ է դէպի Աստուած, որ իւր բարերարի ձեռքով նուէր է ուղարկում, բարեգործը երախտագէտ է, որ Աստուած օրհնել է իւր վաստակը, որից եւ չքաւոր եղբօր համար եւս բաժին կարող է հանել: Քրիստոնէական եկեղեցու համար միշտ նուիրական է եղել սեպհականութեան գաղափարը, բայց նոյն եկեղեցին էլ մաքառել է վաշխառութեան, ազահութեան եւ առհասարակ անազնիւ միջոցներով հարստութիւն դիզելու դէմ: Երբ աշխատանքը, սեպհականութիւնը նուիրական գաղափարներ են եւ քրիստոնէական սէրը կենդանի է մարդկանց մէջ՝ այն ժամանակ ինքնըստիներեան առաջ կգայ այն վիճակը, որ Տերտուղիանոս ասել կարող էր «Քրիստոնէաներիս համար ամեն ինչ հասարակաց է, բացի կանանցից»: Այս սկզբունքը ընդհանուր է առաքելական հայրերի գրուածքների մէջ:

Չափաւորութիւնն եւս այս շրջանի առաքինութիւններից մէկն է եւ սերտ կապուած բարեգործութեան հետ: Վայելքի չափաւորութիւն են քարոզում առաքելական հայրերը, եւ այս մի այնպիսի ժամանակ, երբ շռայլութիւնն ու զեխութիւնը հռովմէական կայսրութեան մէջ ծայրայեղութեան էր հասել: Բայց այդ չափաւորութիւնը մեր աչքում աւելի յարգ է ստանում այն պատճառով, որ չափաւորութեամբ ձեռք բերած խնայողութիւնը աղքատների համար պիտի գոր-

ծաղրուէր. մինչեւ իսկ պահեցողութիւնը բացի ապաշխարութիւնից՝ խնայողութեան միջոց էր աղքատներին օգնելու համար:¹ Նոյն չափաւորութիւնը, աշխատասիրութիւնն ու բարեգործութիւնը քարոզում է եւ քրիստոնէայ կանանց. Տերտուղիանոսի նկարագրած քրիստոնէայ կնոջ բարեգործութեան, աղքատների խնամատարութեան, հաւատացեալների հիւրասիրութեան պատկերը օրինակ կարող է լինել ամեն ժամանակի քրիստոնէայ կնոջ համար:

Բայց ամենից զարմանալին այս շրջանի համայնական կեանքն է, որ միանգամայն ընտանեկան բնաւորութիւն ունի: Եպիսկոպոսը համայնքի հայրն է եւ ճանաչում է անձամբ բոլորին: Հաւատացեալները միմեանց քոյր եւ եղբայր են անուանում եւ նոցա կեանքը իրօք այդպէս մտերմական է: Անհատը համայնական կեանքից դուրս կեանք չունի, ուստի եւ աղքատների խնամատարութեան գործը համայնական կեանքի մի մասն է կազմում: Համայնական կեանքի հետ ծաղկում եւ կանոնաւորում է աղքատների խնամատարութեան գործը: Ինչպէս ամեն գործում համայնքի ներկայացուցիչը եպիսկոպոսն է, այնպէս եւս աղքատների խնամատարութեան գործը նորա եւ օգնական երէցների եւ սարկաւազների ձեռքումն է. համայնքը միայն նիւթականն է հոգում:²

Քրիստոնէութեան առաջին դարերի պատմութեան իւրաքանչիւր էջը սիրոյ հրաշքներով է զարդարուած, նոյն ոգին է իշխում եւ աղքատների խնամատարութեան գործում: Բայց եթէ եկեղեցին այնպիսի մեծ գործեր է կատարում, պատճառը իսկապէս համայնքի

մշտապատրաստ սիրոյ տուրքերը չեն, այլ աղքատների խնամատարութեան *լաւ կազմակերպութիւնը*: Սկզբում այս գործի վարչութեան գլուխը երէցների ժողովն էր, իսկ յետոյ եպիսկոպոսը¹: Պողիկարպոսի թղթից տեղեկանում ենք, որ այրիների եւ որբերի խնամատարութիւնը երէցների պարտքն է, բայց եպիսկոպոսի ձեռքն անցնելով եկեղեցու վարչութեան ղեկը, աղքատների խնամատարութիւնն էլ պէտք է նորանից կախում ունենար: Առաքելական սահմանադրութիւնը, երրորդ դարի վերջերում գրուած,² որոշում է եպիսկոպոսի պարտքը աղքատների խնամատարութեան վերաբերութեամբ: Նա պէտք է հոգայ բոլոր ճշմարիտ կարօտեալների կարիքը, որբերին հայր եւ այրիներին խնամարկու պէտք է լինի. նորա պարտքն է անգործների համար աշխատանք գտնել, անընդունակներին գթութիւն ցոյց տալ, պանդուխտներին բնակարան, քաղցածներին կերակուր հոգալ, բանդարկեալներին օգնութիւն եւ հիւանդներին խնամք հասցնել: Նա պէտք է գթած եւ պատրաստակամ լինի, ինչպէս բարի սպասաւոր: Նորա ձեռքն է աղքատների խնամատարութեան գանձարանը, որի համար նա միայն Աստծուն է պատասխանատու, բայց պարտաւոր է խղճմտանքով կատարել այդ գործը:

Աղքատների խնամատարութեան այսպիսի կենդրոնացումը կարող էր միայն այն ժամանակ բարերար հետեւանք ունենալ, եթէ եպիսկոպոսը ընտիր օգնականներ ունենար: Նա գործերով այնքան էր ծանրաբեռնուած, որ դորանով զբաղուել չէր կարող: Եպիսկոպոսը աղքատների խնամատարութեան ոգի,

1 **Karl Müller.** Kirchengeschichte I. 1892 էր. 108.

2 **K. Müller.** Kg. էր. 109:

1 **Dr. Emil** Friedberg-Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts. 1880 § 5.

2 **Friedberg,** էր. 93:

ուղղութիւն տուողն էր եւ ոչ գործնական խնամողը: Այս վերջին մասը սարկաւագների պաշտօնն էր: Նոքա են աղքատների հետ գործ ունեցողները եւ նրանց իսկական խնամատարները: Նոքա մտնում են տնէ տուն աղքատների վիճակը անձամբ քննում եւ եպիսկոպոսին տեղեկութիւն տալուց յետոյ՝ նպաստները տեղ հասցնում: Կիպրիանոս, երբ հալածանքի պատճառով հեռացել էր Կարթագինէից, սարկաւագներին էր յանձնել աղքատների գանձարանը, որպէս զի նոքա իրենց բարեհայեցողութեան համեմատ՝ խնամեն աղքատներին: Նոյնն ենք տեսնում եւ Հռովմում Դեցիուսի հալածանքների ժամանակ (250 թ.) Հռովմի Ֆաբիան եպիսկոպոսը աղքատների խնամատարութեան գործը բաժանում է 7 սարկաւագների եւ նրանց օգնական կիսասարկաւագների մէջ. իւրաքանչիւրը պէտք է *մի մի թաղ* խնամէր:¹ Թէեւ սարկաւագներն են աղքատների իսկական խնամատարները, բայց առանց եպիսկոպոսի գիտութեան որեւէ ծանրակշիռ գործ չեն կատարում: Նոքա իրաւունք ունին առանց եպիսկոպոսի հրամանի միայն թելել նպաստներ տալ, որոնց մասին կիրակի օրերը տեղեկութիւն պիտի տան իրենց գործունէութեան մասին ընդհանրապէս հաշիւ տալու ժամանակ: Եպիսկոպոսը հայրն է եւ սարկաւագները որդիք, բացատրում է առաքելական սահմանադրութիւնը. ինչպէս որդին առանց հօր գիտութեան ոչինչ չէ գործում, այնպէս էլ պէտք է լինեն սարկաւագները: Սարկաւագների եւ եպիսկոպոսի յարաբերութիւնը, ինչպէս եւ սարկաւագների ցոյց տուած անձնուիրութիւնը պարզելու համար՝ մէջ բերենք այն ասանդութիւնը, որ կազմուել է Լաւրենցիոս

1 **Karl v. Hase.** Kirchengeschichte I եր. 419. համ. **Müller** եր. 123:

սարկաւագի անձնաւորութեան մասին: Նա Սիքստոս Բ-ի (257-258) սարկաւագն էր եւ նորա ձեռքով էր բաժանուած աղքատներին եպիսկոպոսի բոլոր հարստութիւնը: Քաղաքի կառավարիչը կալանաւորում է նորան եւ սպառնալիքներով պահանջում է յանձնել եկեղեցու գանձերը: Նա յանձն է առնում եւ մի քանի կառք է խնդրում գանձերը բերելու համար: Նշանակուած ժամանակին գալիս է նա բազմաթիւ կառքերով անդամալոյծներով եւ հիւանդներով լիքը: Երբ կառավարիչը հարցնում է՝ ինչո՞ւ համար է այդ մուրացկաններին բերել, ո՞ր են խոստացուած գանձերը: «Սրանք են մեր գանձերը, պատասխանում է սարկաւագը, որ մեր աղքատութեամբ մինչեւ այժմ կերակրել ենք»: Սարկաւագը նահատակում է¹:

Սարկաւագների պարտքն էր աղքատների ցուցակ պահել, ուր նկատողութիւններ էին գրում նոցա վիճակի եւ ստացած նպաստների քանակութեան մասին. այդ ցուցակները մեծ նշանակութիւն ունէին աղքատներին եղած օգնութիւնը կանոնաւորելու համար: Սարկաւագն սպասաւորում է թոյլերին, ծերերին, օտարականներին, իսկ որբերի եւ այրիների համար, ինչպէս հայր պիտի լինի: Նա այցելում է աղքատների տները եւ անձամբ քննում է, արդեօ՞ք կարօտութիւն ունին, թէ խնամքի կարօտ հիւանդ կա՞յ ընտանիքում: Նա այցելում է պանդոկները տեսնելու օգնութեան կարօտ աղքատներ կամ հիւանդներ եւ անմիջական օգնութիւն է հասցնում եպիսկոպոսին յայտնելուց յետոյ: Ուշադրութեան արժանի է մանաւանդ այն կէտը, որ սարկաւագի պարտքն է նոյնպէս աղքատին օգնել, որ նա կրկին գործել կարողանայ եւ անձամբ իւր ապ-

1 **Hase.** եր. 429.

րուստն աշխատէ: Այս կազմակերպութեան լաւ կողմերն են խիստ կեդրոնացում, բայց մի եւ նոյն ժամանակ անհատական խնամատարութիւն: Մանաւանդ վերջին կէտը անհրաժեշտ է աղքատների խնամատարութիւնը բարոյական եւ առողջ հիմունքների վերայ հաստատելու համար: Օգնութեան բարոյական օգուտը, չափն ու լաւ գործադրութիւնը պայմանաւորուած է անհատական խնամատարութեամբ: Եթէ նիւթական օգնութիւնը իւր իսկական նպատակին պիտի ծառայէր, անհրաժեշտ էր, որ անհատական լինէր այդ խնամատարութիւնը: Մարկաւագն անձամբ ճանաչելով նպաստ ստացողին, նորա ընտանեկան հանգամանքները, դորա համեմատ էլ կաշխատէր կատարել իւր պարտքը: Ի՞նչ բարեգործութիւն կլինի օրինակ այն ողորմութիւնը, երբ արբեցողն ստանում եւ գինետունն է վազում՝ ընտանիքը վերջին ծայր նեղութեան մէջ թողնելով: Երբ աղքատների խնամատարութեան գործը կազմակերպուած է, խնամքն անհատական է, այսպիսի դէպքեր պատահել չեն կարող:

Բացի սարկաւագներից կային եւ կանայք, մանաւանդ այրիներ, կամ սարկաւագուհիներ, որոնք մօտաւորապէս նոյն պաշտօնն էին կատարում, ինչ որ սարկաւագները, միայն իրենց սեռի շրջանում: Առաքելական շրջանում ծառայում էին, թէ այրիները, ինչպէս տեսանք, Ա. Տիմ. Ե. 10, եւ թէ սարկաւագուհիները Հռովմ. ԺԶ. 1. Բայց բազմաթիւ են նաեւ ազատական սպասաւորող կանայք Գործք Թ. 36. ԺԶ. 14, 40. Հռովմ. ԺԶ. 3. 6: Այնուհետեւ սարկաւագուհիների գոյութեան մասին տեղեկանում ենք Պլինիոսի Տրալան կայսեր գրած (112 թ.) նամակից: Մարկաւագուհիները եկեղեցու պաշտօնէութեան մէջ սկսում են

առանձին տեղ բռնել երրորդ դարու վերջերում: Նոքա խնամում էին բանդարկեալներին՝ նոցա համար կերակուր պատրաստելով եւ ուրիշ կարիքները հոգալով: Նոքա խնամում էին եւ որբերին: Եթէ եպիսկոպոսը կամ եկեղեցու միւս պաշտօնեաներից մէկը այցելում էր որեւէ կնոջ հոգեւոր խնամքի կամ հոգեշահութեան նպատակով՝ սարկաւագուհիներից մէկը ուղեկցում էր նորան. նոյնն էր անում, եթէ մի կին պիտի այցելէր եպիսկոպոսին: Մարկաւագուհիներն էին խնամում իրենց սեռի աղքատներին եւ հիւանդներին:

Յիշեցինք, որ աղքատների խնամատարութեան գործը համայնական կեանքի մի մասն էր կազմում եւ նորա կազմակերպութիւնը սերտ կապ ուներ համայնական ամբողջ կեանքի կազմակերպութեան հետ: Այս հանգամանքը շատ լաւ նկատելի է մանաւանդ հաղորդութեան հետ միացած սիրոյ ճաշերի նկարագրութիւնից: Սիրոյ ճաշերի սովորութիւնն սկսուած էր առաքելական շրջանից. գործք առաքելոցը պատմում է, որ դա կատարում էր ամենայն օր, բայց հետզհետէ սահմանափակում է այդ ճաշերի թիւը եւ միայն կիրակի օրերն էին կատարում: Այդ ճաշերի համար համայնքի անդամները կերակուր էին բերում, եւ ամենքը միասին հարուստ կամ աղքատ ուտում էին: Ա. Կորնթ. ԺԱ. 20-34 տեղեկանում ենք, որ անկարգութիւններ էլ էին պատահում ճաշերի ժամանակ, որի համար առաքեալը յանդիմանում է. «Եթէ զեկեղեցա՛ն Աստուծոյ արհամարհէք եւ *յամօթ առնէք զչքաւորսն*»: Պօղոս առաքեալի խօսքերից էլ երեւում է, որ սիրոյ ճաշը հաղորդութեան խորհրդի հետ էր կատարում: Ահա այս սիրոյ ճաշերը համայնական կեանքի եւ աղքատների խնամատարութեան

ամենալա միջոցներից մէկն է դառնում հետեւեալ դարերում: Միրոյ ճաշերի հետ կապուած էր oblatio կոչուած տուրքը՝ սիրոյ ճաշի համար նիւթեր, հաց, գինի, դաշտային բերքեր: Սարկաւագները ճաշի համար հարկաւոր մասը դնում էին սեղանի վերայ, իսկ մնացածը պահում էին եկեղեցու պաշտօնեաների եւ աղքատների համար: Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ աղքատներն եւս մասնակցում էին սիրոյ ճաշերին եւ ամենից մեծ ուշադրութեան նոքա արժանանում: Այս սովորութիւնը աղքատների խնամատարութեան ամենալա ժամանակն է ներկայացնում. հաղորդութեան խորհրդի ժամանակ հաւատացեալները լսում էին ոչ միայն Քրիստոսի ցոյց տուած եւ քարոզած սիրոյ մասին, այլ եւ գործով ապացուցանում են, որ սիրոյ Վարդապետի աշակերտ են՝ խնամելով իրենց աղքատներին եւ կարօտեալներին: Հետեւեալ ժամանակներում, թէև սիրոյ ճաշերը բաժանուած էին հաղորդութեան խորհրդից, բայց շարունակում էին դարձեալ կատարել, եւ այդ ճաշերը համայնքի անդամների համար եղբայրական սիրոյ եւ հաւասարութեան լա կապ էր: Տերտուղիանոս իւր ջատագովութեան մէջ նկարագրում է սիրոյ ճաշը: Հեթանոսները շռայլութիւն էին համարում այդ, որոնց դէմ մաքառում է նա՝ ցոյց տալով, որ այդ ճաշերի շարժառիթը սերն է եւ աղքատներին բարիք անելը: «Ինչպէս այդ ճաշերի շարժառիթները պատուաւոր են, շարունակում է նա, դորանով էլ կարող էք չափել մեր մնացած նիստ ու կացի կարգաւորութիւնը, համապատասխան մեր կրօնական պարտաւորութիւններին, ուր ոչինչ անվայել, եւ աւելորդ չի թոյլատրում: Մենք աղօթելուց առաջ սեղանի չենք նստում. մենք այնքան ենք ու-

տում, որքան հարկաւոր է քաղցը յագեցնելու համար: Մենք ճաշակում ենք մտածելով, թէ գիշերն էլ պէտք է աղօթենք Աստծուն. մենք խօսում ենք այն գիտակցութեամբ, թէ Տէրը լսում է մեզ: Ձեռքներս լուանալուց եւ ճրագները վառելուց յետոյ՝ հրաւիրում ենք Աստծուն փառաբանելու, իսկ ով սուրբ գրքից կամ իւր սրտից բան ունի յայտնելու, խօսում է: Աղօթքով վերջանում է ժողովը եւ մենք միմեանցից չենք բաժանում փողոցում անկարգութիւններ անելու, այլ մեր բարոյական կրթութիւնը շարունակելու. որովհետեւ մենք գինեխումներից չենք զալիս, *այլ դաստիարակութեան եւ ազնուութեան վարժոցից*»: Հետագայ ժամանակներում սիրոյ ճաշը միմիայն աղքատների ճաշ էր դարձել, որ համայնքի հարուստներից մէկը իբրեւ գոհ տալիս էր աղքատներին:

Այսպէս ուրեմն աղքատներին օգնելը աստուածպաշտութեան մի մասն էր կազմում, մանաւանդ նախնական ժամանակներում: Քրիստոսի պատարագուիլը տօնելով՝ համայնքն էլ պատարագ է մատուցանում իւր ստացուածքից: Հարուստի գոհաբերութիւնը Աստուծոյ շնորհած պարգեւն է, աղքատի կերածն ու ստացածն էլ նոյնպէս իբրեւ աստուածային շնորիք է նկատում: Հարուստն էլ, աղքատն էլ միասին ճաշակում են Աստուծոյ սեղանին նուիրուած գոհաբերութիւնից: Ոչ հարուստն է հպարտանում դորանով եւ ոչ աղքատը ճնշում: Մի գաղափարական պատկեր է ներկայանում մեզ այդ ժամանակուայ համայնական կեանքը, եկեղեցին աղօթում է իւր աղքատների, տնանկների համար. այս սովորութիւնը նկատելի է արդէն Կղէմես Հռովմայեցու գրքից: Եկեղեցին յիշում է իւր որբերին եւ այրիներին, ինչպէս եւ յիշում է

նուիրատուներին իրաքանչիւր նուիրատուութիւնից յետոյ: Յիշուում են եւ նոքա, որոնք կկամենային տալ, բայց կարողութիւն չունին. եթէ աղքատը սիրով լի սիրտ ունի, այդ եւս Աստուծոյ համար հաճելի է:

Որքան եւ գաղափարական կողմեր լինէին աղքատների համայնական խնամատարութեան մէջ, բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ էր որոշ սկզբունք, կանոնաւորութիւն մտցնել աղքատների խնամատարութեան գործի մէջ: Մենք արդէն տեսանք աղքատների խնամող պաշտօնէութեան կազմակերպութիւնը. մինչեւ այժմ ասածների վերայ մի քանի խօսք էլ ասենք այն սկզբունքների մասին, որոնցով առաջնորդուում էին սարկաւազները:

Ընդհանուր սկզբունք էր *միմիայն ճշմարիտ կարօտեալներին* օգնել, այն էլ անհրաժեշտ կարիքների համար: Ծոյլերը, դատարկաշրջիկները, շռայլ եւ անկանոն կեանք վարելու պատճառով աղքատացողները օգնութիւն ստացողների ցուցակի մէջ չեն մտնում: Նոքա մինչեւ իսկ արժանի չեն համայնքի անդամ լինելու, ինչպէս որոշում է առաքելական սահմանադրութիւնը: Օգնութիւն են ստանում եւ բազմանդամ ընտանիքները. երբ հայրը իւր աշխատանքով կերակրել չի կարողանում. եպիսկոպոսը այդպիսիների համար ամսական նպաստ է նշանակում սարկաւազների հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վերայ: Առաքելական սահմանադրութիւնը վայ է կարդում այնպիսիների գլխին, որոնք ապրուստի միջոց ունենալով հանդերձ, դարձեալ կեղծաւորութեամբ նպաստ են սպասում, վայ եւ նրանց գլխին, որոնք աշխատել կարող են, բայց եւ այնպէս ուրիշներից ողորմութիւն են ստանում, այդպիսիները պատասխանատու կլինեն

Տիրոջ դատաստանի ժամանակ: Նոյն միտքն է արտայայտում եւ Կղեմէս Աղէքսանդրացին: Որովհետեւ ով աշխատել կարող է, բայց դարձեալ ողորմութիւն է խնդրում, յափշտակում է ճշմարիտ աղքատների հացը: Միայն ճշմարիտ աղքատները՝ աշխատանքի անընդունակ ծերունիները, հիւանդները պէտք է օգնութիւն ստանան, դրանց համար անպատուութիւն չէ եկեղեցու տուած նպաստները վայելել: Նոքա պարտաւոր են միայն երախտապարտ սրտով Աստծուն փառաբանել եւ իրանց երախտաւորների համար աղօթել: Հետաքրքրական է առաքելական սահմանադրութեան մի կէտը, որ որոշում է, թէ ինչպէս այրիներից մէկը հագուստ, կերակուր կամ դրամ ստանալուց յետոյ՝ միւս այրիներն էլ նորա հետ փառք պիտի տան Աստծուն եւ նորա օրհնութիւնը խնդրեն նուիրատուի համար: Նոքա Աստուծոյ օրհնութիւնն են հայցում եւ եպիսկոպոսի համար, որ սովորեցնում է ժամանակին ողորմութիւն հասցնել այրիներին: Եկեղեցին իւր պարտքն է համարում աղքատների կարիքները հոգալ, բայց եւ նրանց մէջ այն զգացմունքն է զարթեցնում, թէ պահանջելու իրաւունք չունին եւ թէ բաժանուած նպաստները ազատ սիրոյ պտուղ են: Նա աղքատներին խնամելու պատրաստականութեան հետ ամենայն լրջմտութեամբ խուսափում է աղքատների դասակարգ կազմել, դատարկաշրջիկների եւ ծոյլերի կեանքը քաղցրացնել: Ընդհակառակ աղքատների խնամատարութեան գործը դաստիարակչական դպրոց է համայնքի հարուստ եւ աղքատ անդամների համար:

Եկեղեցու առանձին խնամքն են վայելում մանաւանդ որբերը. նրանք կրթում են եպիսկոպոսի հոգա-

ցողութեամբ եւ մի մի արհեստ են սովորում ապագայում իրենց հացն աշխատելու համար: Աղջիկ որբերը չափահաս դառնալուց յետոյ՝ եպիսկոպոսի ջանքերով պսակուում են քրիստոնէայ երիտասարդների հետ: Շատ ընտանիքներ էլ մի-մի որբ են վերցնում եւ իրենց զաւակների հետ կրթում: Որբերի խնամատարութիւնը որքան եւ կենսական լինի մեր այս ժամանակի համար, մենք ստիպուած ենք տեղի սղութեան պատճառով այսպէս հարեւանցի անցնել, յուսալով մի ուրիշ առթիւ դառնալ այս խնդրին:

Հիւանդները նոյնպէս խնամքի առարկա են եկեղեցու վարչութեան համար. այս շրջանում դեռ եւս հիւանդանոցներ չկան. ուստի եւ հիւանդներն էլ իրենց տներումն են խնամում: Սարկաւագների եւ երէցների պարտքն է այցելել հիւանդներին. այցելում է երբեմն մինչեւ իսկ եպիսկոպոսը մի սարկաւագի ուղեկցութեամբ: Սարկաւագը քննում է, թէ արդեօ՞ք հիւանդը նիւթական կարիք ունի, եւ հոգում է, ինչ որ անհրաժեշտ է նորա բժշկութեան համար: Զատագովների, եկեղեցական հայրերի գրուածքների մէջ հիւանդների խնամատարութեան բազմաթիւ օրինակներ կան, մանաւանդ համաճարակների ժամանակ. բաւականանք միայն մի նկարագրութեամբ, որ վերցնում ենք Աղէքսանդրիայի Դիոնեսիոս եպիսկոպոսի մի թղթից¹: «Եւ իբրեւ սուղ մի ժամանակ ոգի առնուլ համարէաք եւ մեք եւ նոքա (հեթանոսները), եւ ահա եկն ի վերայ ախտս այս ժանտ, քան զամենայն վիշտս վտանգի երկիւղալի նոցա եւ ահագին. ըստ բանի մատենագրի ուրումն ի նոցանէ, քան զամենայն կարծիս ակն-

կալութեան առաւելեալ: Բայց ոչ այսպիսի է եւ մեզ, այլ վարժոց իմն կրթութեան լինէր այն մեզ եւ փորձ հանդիսի, զի թէպէտ եւ առաւել ի հեթանոսս անդ ընդարձակէր, այլ եւ ոչ ի մէնջ ինչ խորշեր մահն: Քանզի բազումք յեղբարց մերոց առ բազում գթոցն եւ սիրոյ ընտանութեան, ոչ անխայելով անձանց, ձեռն միմեանց տալով յայց հիւանդաց շրջէին անխտիր, լիաբար զպէտս հոգալով եւ բժշկութիւնս կատարելով ի Քրիստոս, խնդութեամբ ախտակից եւ մահակից ընդ նոսա լինէին, զվիշտս ընկերին յանձինս իւրեանց լրացուցեալ, եւ առ ի նոսանէ զախտս եւ ցաւս ի մարմինս իւրեանց բառնալով: Եւ բազումք ի խնամս հիւանդութեան եւ ի փրկութիւն մերձաւորին ինքեանք մահացան, զմահ նոցա յինքեանս փոխադրեալ. եւ զռամկական բանն, որ սիրականութեան միայն ցոյցն թուէր ցայնժամ, արդեամբք արդ լցին փարելի լեալ վասն նոցա՝ չուեցին յաստի կենացս: Զի ընտիրքն յեղբարց մերոց, երիցունք իսկ եւ սարկաւագունք, եւ որք կարի իսկ գովելիք էին առ ժողովուրդն, այս օրինակ մահուամբ ելին յաշխարհէ, զոր եւ առ բազում աստուածպաշտութեան նոցա եւ հաստատուն հաւատոց ոչինչ պակաս համարիմ քան զնահատակութիւն մարտիրոսութեան: Զի որք զմարմինս որբոց բազկօք խոնարհելովք ի ծոցս իւրեանց ընկալան եւ զաչս նոցա եւ բերանս կափուցին, եւ ընդգրկեալ եւ բարձեալ յուս իւրեանց տարան, եւ լուացմամբ եւ հանդերձիւք զարդարեցին, եւ յետ սակաւուց եւ ինքեանք զնոյն սպաս ծառայութեան յայլոց ընկալան, զի որք կենդանիքն էին, զօրինակի գնացելոցն ընթանային միշտ զհետ: Իսկ հեթանոսք սոցին հակառակ ամենեւին. զխօթացեալ մերժէին ի բնակութենէն, եւ ի

¹ **Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ** պատմութիւն եկեղեցւոյ. Դարութիւն եօթներորդ. գլ. ԻԲ.

սիրելեաց իւրեանց փախուցեալ խոյս տային, եւ կիսամահս գնուսա ի վերայ ճանապարհաց ընկենուին, եւ զմեռեալս անթաղս ամային ի բացօթեայս, զահի հարեալք ի կցորդութենէ մահուան, զի գուցէ ի նոսս փոխանցեացի այն. եւ թէպէտ զամենայն հնարս հնարէին, սակայն ի նմանէ փախչել ոչ կարէին»:

Քրիստոսի խօսքի համաձայն «Ի բանդի էի եւ եկիք առիս» բանդարգեալներն էլ եկեղեցու հոգաձութեան առարկայ էին: Բանդարգեալները շատ բազմաթիւ էին հռովմէական կայսրութեան ժամանակները. ոչ միայն կրօնի համար հալածուած քրիստոնէաներն էին բանդարգուում, այլ եւ պարտապանները, հարկեր վճարելու անկարողները եւ վերջապէս գերիները, որոնք ամենքն էլ վայելում էին եկեղեցու խնամքը: Եկեղեցին էր նաեւ դժբաղդ ստրուկների բարեկամը. մեզ շատ հեռու կտանէր, եթէ մենք այս ամենը նկարագրել կամենայինք: Միայն այսքանը կասենք. ուր օգնելու կարիք կար, եկեղեցին այնտեղ օգնութեան էր հասնում: Բայց եպիսկոպոսը խնամում, սփոփում էր ոչ միայն իւր սեպհական հօտի անդամներին, այլ եւ իւր հօտից դուրս: Երբ Նուբիայի եպիսկոպոսները Կիպրիանոսին օգնութեան դիմեցին պատերազմի ժամանակ գերի ընկած քրիստոնէաներին ազատելու համար, վերջինս ժողովարարութիւն սկսեց Կարթագինէի համայնքի մէջ եւ 100000 սիստերցիոս (մօտ. 8500 ը.) հաւաքեց եւ ուղարկեց: Հռովմի Դիանիսիոս եպիսկոպոսը (259-269) Կեսարիայի եկեղեցուն միթթարական թուղթ եւ փող է ուղարկում պատերազմի ժամանակ գերուածներին ազատելու համար:

Այսքան բարեգործութիւններ անելու համար դրամական մեծ միջոց էր հարկաւոր. եկեղեցին թէւ այն-

պիսի հաստատ եւ մեծ եկամուտներ, արտօնութիւններ չունէր այս շրջանում, ինչպէս Կոստանդնից յետոյ, բայց ուր սէր, հոգի կայ, այնտեղ նիւթական դժուարութիւններ չկան: «Սէրը աւելի ոյժ ունի, քան մամոնան»: Եկեղեցու բարեգործութիւնների համար գործադրած նիւթերն ու գումարները բոլորը կամաւոր նուէրներ էին՝ իբրեւ ամսական տուրք, սիրոյ ճաշերի հետ կապուած սննդեան նիւթերի նուէրներ, ննջեցեալների յիշատակին կատարուած զոհաբերութիւններ, կամ արտաքոյ կարգի օգնութեան համար ժողովարարութիւններ: Երբեմն անհատներ եւս, ինչպէս առաքելական շրջանում էր պատահում, իրենց կարողութիւնը ծախում եւ եկեղեցուն էին նուիրում, օրինակ Կիպրիանոս, բայց եկեղեցու իսկական եկամուտը հաւատացեալների երեսի քրտինքով աշխատած կամաւոր նուէրներն էին: Հարուստ չէին առհասարակ առաջին դարերի քրիստոնէաները, մեծ մասով ջքաւոր դասին *էին* պատկանում, բայց հարուստն էլ, աղքատն էլ իրենց կարողութիւնից աւելի էին զոհում, որովհետեւ զօրեղ էր ներքին սէրը: Ճիշտ տեղեկութիւններ չունինք իւրաքանչիւր անդամի տուած փողի քանակութիւնը որոշելու համար, բայց Հռովմի համայնքի համար կարելի է մօտաւոր գաղափար տալ: Հռովմի Կոռնելիոս եպիսկոպոսի (251-253) մի նամակից տեղեկանում ենք, որ իւր ժամանակ Հռովմում, բացի իրենից «քառասուն վեց երիցունք են, եւթն սարկաւագունք, եւթն կիսասարկաւագունք, քառասուն երկու ջահընկալք, երդմնեցուցիչք, ընթերցողք եւ դռնապանք՝ յիսուն եւ երկու, այրիք եւ վշտակիրք, ամենեքեան *աւելի քան զհազար եւ հինգ հարիւր եւ զամենեսեան գնուսս շնորհք եւ մարդասիրութիւն Տեստն մերոյ*

կերակրէ»¹: Ուլիորն իւսքանչիւրին 50 մարկ է նշանակում ամբողջ տարուայ ստացած ցորենի համար, իսկ 1500-ի համար 75000 մարկ²:

Եկեղեցու ոյժը սիրոյ գործունէութեան այս գեղեցիկ կազմակերպութեան մէջն էր: Հեթանոսների վերայ ազդում էին ոչ միայն մարտիրոսների քաջ նահատակութիւնը, այլ եւ քրիստոնէաների մէջ թագաւորող եղբայրական եւ սիրոյ կեանքը, որ նկատելի էր մանաւանդ աղքատների խնամատարութեան գործում: Քրիստոնէութեան կատարի թշնամիներն իսկ ստիպուած էին խոստովանել նորա այդ բարոյական ոյժը: Տերտուղիանոսի ասելով հեթանոսները զարմանում էին եւ ասում. «Տեսէ՞ք, ինչպէս սիրում են նոքա միմեանց»: Փոքրիկ հօտի յաղթութեան գէնքը հաւատն ու սէրն էր, որ խորտակելով հռովմէական ահեղ պետութեան շէնքը՝ նորա աներակների վերայ կեանքի մի նոր տաճար կանգնեց:

Այստեղ արծարծուած մտքերը հետեւեալ կէտերի մէջ կարելի է ամփոփել:

1. Աղքատների խնամատարութիւնը զուտ քրիստոնէական երեւոյթ է. նա հաստատուած է քրիստոնէական-բարոյական հիմունքների վերայ եւ նորա նպատակն է նպաստել աղքատի նիւթական եւ բարոյական շինութեան:

2. Եկեղեցու եւ քրիստոնէայի պարտքն է օգնել աղքատներին, բայց միմիայն ճշմարիտ կարօտեալներին. օգնութեան միշտ պատրաստ, բայց խուսափում

1 Եւսեբիոս, Եկեղ. պատմ., Դպր. 2., գլ. ԽԳ.

2 Die Christliche Liebesthätigkeit I. եր. 122. Այստեղ հարկ ենք համարում յիշել, որ յօդուածի ընթացքում յիշուած աղբիւրներից զատ, մենք օգտուում ենք գլխաւորապէս Ուլիորնի երեք հատորից բաղկացած յիշեալ պատուական գրքից եւ Schäfer-ի Leitfaden der inneren Mission. Hamnburg. 1893.

է նա քաջալերել ձրիակերութիւնն ու դատարկաշրջիկ կեանքը:

3. Եկեղեցու համար աշխատանքը նուիրական է եւ նա ձգտում է հաւատացեալների մէջ սէր զարթնեցնել դէպի աշխատանքը, եւ անգործների համար գործ գտնել:

4. Աղքատների խնամատարութեան լաւ կազմակերպութեան համար անհրաժեշտ են ա) վարչութեան կեդրոնացում անհատական խնամքի հետ միացած, բ) անձնուէր եւ ձեռնհաս պաշտօնեաներ:

Բ.

ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆԻՅ ՅԵՏՈՅ¹

Աղքատների խնամատարութիւնը մինչեւ Կոստանդին բացառապէս համայնական բնաւորութիւն ունէր. բայց նորանից յետոյ եկող ժամանակի մէջ ուրիշ կերպարանք է ստանում: Այս շրջանի մէջ համայնական խնամատարութիւնն հասնելով իւր զարգացման բարձր կէտին՝ հետզհետէ ընկնում է, եւ նորա տեղ սկսում են ծաղկել հաստատութիւնները: Որքան եւ ցանկալի էր աղքատների խնամատարութիւնը համայնական կեանքի հետ սերտ կապուած

1 Այս վերնագրի տակ կարելի էր ամփոփել իսկապէս ամբողջ եկեղեցու պատմութիւնը՝ Կոստանդնից սկսած մինչև մեր օրերը, բայց մեր նպատակը չէ աղքատների խնամատարութեան պատմութիւն գրել, այլ միայն մատուցոյց անել այն բնորոշ գծերի վերայ, որ մեզ համար անհրաժեշտ է աղքատների խնամատարութեան մասին որոշ գաղափար կազմելու համար: Մենք կանգ կառնենք յատկապէս հնագոյն եկեղեցու պատմութեան վերջին կիսի վերայ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցու համար առանձին նշանակութիւն ունի:

տեսնել, բայց եւ այնպէս պատմական անհրաժեշտութիւն էր հաստատութիւնների երեսան գալը: Այս շրջանի մէջ քրիստոնէական սիրոյ գործունէութիւնը, դորա հետ եւ աղքատների խնամատարութիւնը, կեդրոնաւորում է հաստատութիւնների եւ վանքերի մէջ:

Այս փոփոխութեան պատճառներն էին եպիսկոպոսական վիճակների ընդարձակուելը, աղքատների բազմանալը եւ վանքերի յառաջ գալը: Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դառնալով՝ քրիստոնէաների թիւը օրէցօր տասնեակ հազարներով էր աճում, որի անմիջական հետեւանքն էր եւ եպիսկոպոսական վիճակների ընդարձակուելը: Եպիսկոպոսը, որ առաջ ամենաշատը 3-5 հազար էր հովուում, այժմ պէտք է տասնեակ, մինչեւ իսկ հարիւր հազարներ կառավարէր: Բնական է, որ նա այլ եւս այնպիսի անհատական խնամք տանել չէր կարող, ինչպէս առաջ տեսանք, մանաւանդ, որ սկզբներում եպիսկոպոսական թեմերը աւելի մանր վիճակների բաժանելը ընդհանուր սովորութիւն չէր. իսկ համայնական խնամատարութեան բնորոշ գծերից մէկը անհատական խնամքն էր: Միւս կողմից անընդհատ պատերազմներն ու բարբարոսների արշաւանքներն եւ հարկերի ծանրութիւնը ժողովուրդը վերին աստիճանի աղքատութեան էր հասցրել: Այս ժամանակը հռովմէական պետութեան նիւթական քայքայման շրջանն է կազմում: Պետութիւնն անկարող լինելով այնպիսի ընդարձակ աղքատութեան դէմ մաքառել, եկեղեցին էր, որ իւր բոլոր կարողութեամբ աշխատում էր մեղմացնել տիրող թշուառութիւնը, մինչեւ իսկ ցորենի բաշխումը աղքատ ժողովրդին, որ հռովմէական կայսրութեան հնաւանդ սովորութիւններից մէկն էր, անցնում է եկեղեցու

ձեռքը¹: Հասկանալի է, որ այսպիսի պայմանների մէջ եկեղեցին այլեւս անկարող էր իւր սովորութեան համեմատ անհատական խնամք տանել աղքատներին. եկեղեցական վարչութիւնն այլ եւս անկարող էր տասնեակ հազարաւորների անհատական հանգամանքներն ուսումնասիրել, կշռել եւ ըստ այնմ կարգադրութիւններ անել: Մինչեւ այժմ եկեղեցու պաշտօնեաներն էին որոնում գտնում աղքատներին, այժմ նոքա պէտք է խմբուէին նոյն սպասաւորների շուրջը, որպէս զի վերջիններս հնարաւորութիւն ունենային օգնութեան հասնելու: Եկեղեցու պաշտօնէութեան կենդանի սէրն ու պարտքի զգացումը դէպի աղքատներն ու տառապեալները պէտք է ստիպէր նրանց այս դրութիւնից դուրս գալու եւ ահա այս ճանապարհը նա հաստատութիւնների մէջ գտաւ: Նոքա պէտք է հաստատութիւններ հիմնէին, ուր աղքատներին, կարօտեալներին հաւաքել եւ խնամել կարողանային:

Մենք պատճառների մէջ յիշեցինք եւ վանքերի հանդէս գալը: Արդարեւ այդ երեւոյթը շատ մեծ զարկ է տուել քրիստոնէական հաստատութիւնների զարգացման ընթացքի վերայ: Քրիստոնէութեան պատմութեան այս ժամանակի բնորոշ գծերից մէկն է, որ հաւատացեալը կեանքի մէջ այլ եւս իւր համար նուիրական գաղափարներով ապրելու յոյս չունի. նա առանձնութիւն կամ այնպիսի հասարակութիւն է որոնում, որ նոյն տենչերն ու գաղափարներն ունի, ինչպէս եւ ինքը: Այստեղից է ծագում եւ զարգանում վանական կեանքը, որ իւր ժամանակի քրիստոնէայի գաղափարական կեանքն էր: Կենդանի հաւատն ու քրիստոնէութիւնը վանքերի մէջ կենդրոնանալով՝

1 M^öller-Lehrbuch der kirchengeschichte I եր. 330:

բնական է, որ վանականության մեջ երեւան զար եւ կրօնական անձնաւորութեան միւս բնորոշ գիծը՝ սէր դէպի ընկերը: Քրիստոնէական սիրոյ գործունէութեան՝ հետեւապէս եւ աղքատների խնամատարութեան՝ կենդրոնն այժմ վանքերն են դառնում: Վանականութեան ծագումն համեմատաբար աւելի հին է. բայց Բարսեղ Կեսարացին էր, որ առաջին անգամ նորան նպատակայարմար կազմակերպութիւն տուաւ: Այնուհետեւ վանքերը քրիստոնէական գիտութեան, արուեստի, աշխատասիրութեան եւ բարեգործութեան կեդրոնները դարձան: Մեր նպատակից դուրս է բացատրել միւս կէտերը, ուստի եւ հակիրճ խօսքերով մատնացոյց անենք միայն վանքերի դերը բարեգործութեան վերաբերութեամբ: Բարսեղ Կեսարացու կանոնների միտքը հետեւեալ բառերի մէջ կարելի է ամփոփել, աղօթք, ճգնութիւն, գիտութիւն եւ աշխատանք. սոքա այն տարրերն են, որ վանականի կեանքի բովանդակութիւնը պիտի կազմէին: Նորա կանոնների մէջ յատկապէս շեշտուում է աշխատանքի գաղափարը: Աշխատանքը վանական կեանքի սրբութեան եւ շահագործութեան միջոցն է. աշխատութեամբ վանականը ազատ է գայթակղութեան որոգայթներից: Աշխատութեամբ վանականները ոչ միայն իրենց հացն են վաստակում, այլ եւ աւելացածով բարեգործութիւն անում: Ընտրելի է այնպիսի աշխատանքը, որը վանականութեան խաղաղութիւնը չէ խանգարում: Վանքերը նոյնպէս եւ մանուկների դաստիարակութեան կեդրոն պիտի դառնային, որի համար Բարսեղ Կեսարացին եւ կանոններ է հաստատում: Նման կազմակերպութիւններ են ստանում եւ ուրիշ երկրների վանականութիւնները: Ոսկերեքան

աշխատասիրութեան եւ աղքատասիրութեան կենդանի օրինակներ է համարում Եգիպտոսի վանականներին. նոքա «զգիշերն ընդ նուիրական օրհնութիւնսն եւ ընդ տքնութիւնս հանեն, եւ զտիւս յաղօթս միանգամայն եւ ի ձեռագործութիւնս ծախեն, «զի մարմնոյ վաստակովք զպէտս չքաւորացն ի կերակրոյ վճարիցեն»¹: Օգոստինոսի ասելով՝ Ասորիքի վանականները իրենց աշխատասիրութեամբ եւ չափաւոր կեանքով այնքան վաստակ ունէին, որ նաւերով պաշար էին ուղարկում զանազան երկիրներ: Թալասիոս վանականը Եփրատի հովտում իւր շուրջն հաւաքելով՝ խնամում էր կոյր մուրացկաններին, քրիստոնէական երգեր եւ սաղմոսներ էր սովորեցնում նորանց, որ երգում էին այցելուների առաջ²: Դորանով թէ կոյրերն էին մխիթարում եւ թէ հասարակութեանն օգնում իրանց կարողութեան չափ: Վանքերից շատերը ասպնջանոց էին, ուր պանդուխտները, հիւանդները, աղքատները խնամք եւ ապաստարան էին գտնում: Վանականութիւնը հետզհետէ տարածուում է եւ արեւմուտքում ժամանակի ընթացքում վանքերը քաղաքակրթութեան օրրաններ են դառնում:

Կոստանդնից մինչեւ Քաղկեդոնի ժողովը կարելի է քրիստոնէական եկեղեցու ոսկեղար անուանել: Հալածանքի դարերում խնամուած բողբոջներն սկսում են ծաղկել ամենակատարեալ կերպով: Եկեղեցական գիտութիւնն ու վարչական կազմակերպութիւնը, նիւթական կարողութիւնն ու բարոյական դրամագլուխը միմեանց համապատասխան կատարելութեան

1 Յովհաննու Ոսկերեքանի Կ. Պօլսի եպիսկոպոսապետի յաւետարանագիրն Մատթէոս. Վեներտիկ. 1826 եր. 121.

2 Ulhorn. Die Chrisliche Liebesthatigkeit I. եր. 352.

մէջ են: Եկեղեցին դառնում է հռովմէական կայսրութեան ամենագլխաւոր գործօնը ամեն կողմից: Այս շրջանումն են ծաղկում եկեղեցու ամենանշանաւոր հայրերը՝ ս. Աթանաս, Լուսաւորիչ, Բարսեղ Կեսարացի, Ներսէս Մեծ, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիսացի, Ոսկեբերան, Սահակ Պարթեւ, ս. Մեսրոպ, Եփրեմ Ասորի, Կիրեղ Աղէքսանդրացի, Ամբրոսիոս, Հերոնիմոս, Օգոստինոս. իսկ եկեղեցական մատենագիրների թին անչափ էր: Սա մի նշան էր, թէ ինչ բարոյական ոյժ ուներ եկեղեցին: Եկեղեցու ոյժը միշտ քրիստոնէական ոգին է եղել, բայց այս շրջանը մեզ համար մի կենդանի օրինակ է, թէ այդ ոգու գլխաւոր յայտարարները գիտութիւնն ու անձնաւորութիւններն են: «Գիտութիւնը ոյժ է» նախադասութիւնը ճշմարտութիւն է եւ եկեղեցու համար: Այս է ապացուցանում մեզ եկեղեցու պատմութեան ամեն մի փառաւոր շրջանը:

Հասկանալի է, որ այսպիսի անձնաւորութեանց շնորհիւ պէտք է ծաղկէր նաեւ աղքատների խնամատարութեան գործը, որ սկզբից եւ եթ քրիստոնէական կեանքի մի մասն էր կազմում: Աղքատների համայնական խնամատարութիւնը ամենաբարձր զարգացման հասնելով՝ սկսում է ընկնել. բայց նորա տեղ երեւան են գալիս հաստատութիւնները, որ քրիստոնէական եկեղեցու ներքին կեանքի մարգարիտներն են պատմութեան ընթացքում եւ այժմ: Ընկնում է համայնական խնամատարութիւնը, բայց եկեղեցին այժմ հարիւրապատիկ աւելի մեծ գործ է կատարում, քան առաջ կատարել կարող էր: Մենք արդէն մատնացոյց արինք, թէ ինչպէս ծանր էր ժամանակի աղէտը. միութարիչ եւ գթասիրտ Քրիստոսի հոգին կենդանի կեր-

պով ներգործում է եկեղեցու մէջ մեղմացնելու, սփոփելու տիրող աղէտները: Եկեղեցին բարեբաղդաբար այժմ ամեն կողմից յաջող պայմանների մէջ է իր կոչման հաւատարիմ ծառայելու: Այժմ նա բացարձակ ազատութիւն է վայելում իր գործունէութեան մէջ, մինչեւ իսկ քաջալերութիւն եւ պաշտպանութիւն է ստանում պետութեան կողմից: Տուրքերն ու նուէրները շատ աւելի առատ են քան առաջ. եպիսկոպոսների արտօնութիւններն ու մանաւանդ բարոյական արժանաւորութիւնները բարձրացնում են եկեղեցու հեղինակութիւնը, որ եւ ամենափայլուն կերպով գործադրում է ի շինութիւն հօտի բարոյապէս եւ նիւթապէս: Աղքատների խնամատարութեան սկզբունքները նոյնն են մնում, բայց արտաքուստ աւելի մեծ ծաւալ է ստանում նա: Այժմ այլ եւս եպիսկոպոսը այնպիսի մեծ դեր չէր կարող խաղալ աղքատների խնամատարութեան գործում. գործի դիրութեան համար քաղաքները շրջանների են բաժանում սարկաւազների թուի համեմատ: Ի պաշտօնէ գործող սարկաւազներին եւ սարկաւագուհիներին աջակցում են *կամաւորները*: Հաստատութիւնների հետ երեւան են գալիս նոր պաշտօնէութիւններ, հիւանդապահներ, եպիսկոպոսի անմիջական իշխանութեան ենթարկուած: Սարկաւազները որոնում եւ գտնում են հաստատութիւններից դուրս այնպիսի աղքատներ, որոնք ամօթից իրենց անձը յայտնել չեն կամենում: Հազարաւոր տառապելալներ, այրիներ, որբեր, հիւանդներ, անդամալուծներ, աշխատանքի անընդունակ մարդիկ վայելում են եկեղեցու շնորհքը: Ոսկեբերանի ժամանակ Անտիոքի այրիների եւ կոյսերի թիւը 3000 էր. սոցա վերայ պէտք էր աւելացնել նաեւ բազմաթիւ բան-

դարգեալներն ու ասպնջականները, պանդուխտներն ու բորոտները, որոնց եկեղեցին հաց եւ հագուստ էր մատակարարում: Անտիոքը Ոսկեբերանի ժամանակ 100000 բնակիչ ուներ, որից 10000 հարուստ, նոյնքան աղքատ եւ մնացածը միջին դասակարգին էր պատկանում: Այսպիսի բազմություն այլ եւս անկարելի էր անհատապէս խնամել, թէպէտ եւ այս վերջին ձեւն էլ շարունակում է հաստատությունների հետ:

Հաստատությունների ծագումն անհրաժեշտ էր այս ժամանակի համար. պանդուխտների, թշուառների թին այժմ այնպէս մեծ էր, որ այլ եւս եպիսկոպոսի բնակարանում պատսպարելն անկարելի էր, ինչպէս առաջ սովորություն էր: Ժամանակն այժմ կարգաւորություն, կազմակերպություն էր պահանջում եւ այդ պահանջի արդիւնքն էր քրիստոնէական ասպնջանոցը: Հեթանոսութեան մէջ, ինչպէս յիշել ենք, այդպիսի հաստատություններ չկային. հիւանդանոցներ կային միայն զինուորների եւ ստրուկների համար: Ասպնջանոցը քրիստոնէական սիրոյ պտուղ էր, ուր պանդուխտները, աղքատները, որբերն ու այրիները, հիւանդներն ու տառապեալները ոչ միայն օթեւան, այլ եւ խնամք էին գտնում: Սոցանից են հետզհետէ ծագել եւ զարգացել այն բազմատեսակ հաստատությունները, որ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան փառքն ու պարծանքն են կազմում: «Եթէ այս ժամանակը միայն մի գործ արած լինէր, այն է ասպնջանոցի հաստատությունը, ասում է Ուլիորն¹, դորանով միայն մի մեծ եւ շնորհակալութեան արժանի գործ կատարուած կլինէր». քրիստոնէական եկեղեցին բաց ճակատով պարծենալ կարող է, որ ասպնջանոցը նորա

1 Յիշուած երկի I. 317.

գործունէութեան արդիւնքների մի փոքրիկ նշխարն է միայն:

Ասպնջանոցների եւ աղքատանոցների ծագումը ճիշդ յայտի չէ. ոմանք Կոստանդնի ժամանակն են ընդունում, ուրիշները աւելի յետոյ. այսքանս միայն յայտնի է, որ Կոստանդնից առաջ այդպիսի հաստատություններ գոյություն չեն ունեցել: Յուլիանոս Ուրացոյի ժամանակ արդէն այդ հաստատութիւնները բաւական տարածուած էին, եւ նա փորձում է վերանորոգուած հեթանոսութեան մէջ եւս այդպիսի հաստատություններ հիմնել՝ քաջ հասկանալով նոցա նշանակութիւնը: Բայց իսկապէս այդ գործն սկսում է չորրորդ դարու վերջերից. 370 թ. Բարսեղ Կեսարացին հիմնում է իւր նշանաւոր ասպնջանոցը, որ օրինակ է դառնում Կապադովկիայի միւս քաղաքների համար: Բարսեղ Կեսարացու օրինակին է հետեւում Հայաստանում եւ Ներսէս Մեծ: Եփրեմ Ասորին 375թ. Եղեսիայում մի հիւանդանոց հիմնեց 300 մահճակալներով. նա խնամում էր նոյնպէս պանդուխտներին եւ աղքատներին: Ոսկեբերան շատ համեստ կեանք էր վարում, որպէս զի խնայած գումարով Պոլսում ասպնջանոցներ հիմնէ: Նա 7700 աղքատ էր խնամում: Հաստատությունները շատ բազմատեսակ են՝ հիւրանոցներ, հիւանդանոցներ, այրիանոցներ, որբանոցներ, մանուկների կրթարաններ, ծերունիներ եւ աղքատ ծննդականներ խնամելու հաստատություններ: Շատ վանքերում կոյրերն ու համրերը, գժերը խնամք եւ ապաստան են գտնում: Անկեալ կանանց համար մինչեւ իսկ հաստատություններ կային, ուր նոքա ապաշխարում էին, քրիստոնէական սէրը այդ թշուառների փրկութեան համար եւս հոգս էր տանում: Հաստատու-

թիւններ հիմնելու սէրն ու եռանդը արեւելքից Եւրոպա է անցնում, եւ այնտեղ բարձր զարգացման հասնում: Քրիստոնէական եկեղեցին ոչ միայն պահում եւ խնամում էր աղքատներին, այլ եւ ազդում էր օրէնսդրութեան վերայ աղքատութեան գործը կանոնաւորելու: Թէոդորոս կայսրը օրէնքով արգելում է փողոցներում մուրալը: Աշխատանքի անընդունակները միայն կարող էին մուրալ, իսկ առողջ մուրացիկը կկորցնէր իւր ազատութիւնը: Յուստինիանոսի ժամանակ այս օրէնքը աւելի է կատարելագործում, ստրուկ մուրացիկը տիրոջն է յանձնում, իսկ ազատին գործ է առաջարկուում, խուսափելու դէպքում աքսոր:

Բարեբաղդաբար եկեղեցին նիւթական կողմից այնպիսի վիճակի մէջ էր, որ այսպիսի մեծ ձեռնարկութիւններ սկսել կարող էր: Կոստանդին Մեծի ժամանակուանից եկեղեցին իրաւաբանական մարմին էր համարում, որ կարող էր ամեն տեսակ սեպիականութիւնների տէր լինել¹. կայսրներից սկսած մինչեւ հասարակ քաղաքացիները պարտք էին համարում եկեղեցուն նուէրներ տալ: Եկեղեցին է ստանում այժմ այն եկամուտները, որ առաջ հեթանոսական տաճարներին էին պատկանում: Կտակները նոյնպէս եկեղեցու գլխաւոր եկամուտների մի մասն էին կազմում. բարեպաշտութիւնն այնպէս բուռն էր եւ կենդանի, որ շատ ծնողներ զրկում էին իրենց զաւակներին եւ եկեղեցուն նուիրում, որի դէմ եկեղեցու պաշտօնէութիւնը երբեմն ստիպուած էր մաքառել: Եկեղեցու սովորական եկամուտի աղբիւրներից մէկն էլ տասանորդն է, որ այժմ սկսում է արդէն օրէնքի բնաւորութիւն ստանալ: Մորա վերայ պիտի աւելացնել եւ սովորա-

կան ողորմութիւնները: Եկեղեցական հայրերն իրենց ճարտասանական տաղանդն ու հնարը գործադրում են հաւատացեալների դէպի աղքատներն ունեցած սէրը վառ պահելու: Առանց բացառութեան կարելի է ասել, որ այս շրջանի բոլոր հայրերը քարոզներ եւ ճառեր ունին այս նպատակով գրուած: Յովհան Ռուկեբերանի ճառերի ու մեկնութիւնների մէջ բազմաթիւ կտորներ կան աղքատներին նուիրուած: Նա յորդորում է իւր ունկնդիրներին «նեղելոց վերակացու լինել», աղաչում է «մի՛ անողորմ եւ անագորոյն լինել» նոցա դէմ, եւ Պօղոսի խօսքերով «Որ ոչ կամիցի գործել, եւ կերիցէ մի՛» շատ մեղադիր ջիւնել աղքատներին, այլ յիշել նորա միւս խօսքը «Դուք մի ձանձրանայք զբարիս գործել»: «Զի եթէ դու յողորմածութիւնս պատրաստ էիր, ապա վաղվադակի իսկ եւ աղքատն ի վատութենէն զերծանէր եւ դու յանագորոյն մտաց»: Նա յիշեցնում է, որ երկրաւոր բարիքը Աստուծոյ պարգէն է, որից եւ աղքատներին բաժին պիտի հանենք. «քանզի Նա (Աստուած) յղէ առ մեզ զաղքատս, եւ զնորայն տամք, եթէ տայցեմք արդիւնք»¹: Ինչպէս Քրիստոս մեզ ժառանգակից է արել, այնպէս եւ պարտաւոր ենք մեր եղբօրը մեր երկրաւոր բարիքին ժառանգակից անել: «Զգեցոյց քեզ հանդերձ փրկութեան ինքնին անձամբ. դու գէթ ծառայիցն հրամայեսցիր զգեցուցանել զմերկս: Արար զքեզ փառաւոր յերկինս. դու ի սարսռոյն ապրեցուցանիջիր, զմերկութիւնն ծածկեսցիր: Արար զքեզ քաղաքակից հրեշտակաց, դու գոնէ մի օր տաջիր վանս իբրեւ ծառայի ի քում տանն»²: Ի՛նչ սուր լեզու է բանեցնում նա երիտասարդութեան պճնասիրութեան դէմ, որով նա

1 Möller. kg. I 330.

1 Յովհ. Ռուկեբերան- Յաւետարանագիրն Մատթ. եր. 539- 544:

2 Յովհ. Ռսկ. յաւետ. Մատթ. եր. 658:

«յորժամ զաղքատն տեսանիցէ, առ գութ պաճուճանացն իբրեւ զչտեսեալ համարի. զօղն (ոտքի) ոսկով զարդարէ, եւ զնա վտտեալ ի սովոյն անտես առնէ»¹: Աւելի խիստ ոճով խօսում է նա կանանց եւ օրիորդների պճնասիրութեան դէմ.² «Աղէ դու ցոյց ինձ, եթէ դու զի՛նչ օգուտ ունիցիս ի մարգարիտն յայն, յորժամ զգենուս հատս մարգարտի մեծագինս, եւ բիրք աղքատաց սովագնեալս տագնապին», «Զի՛նչ ունիցիս ասել, յորժամ թագաւորն կոչէ զքեզ վասն այսր մարգարտի եւ ոսկւոյ, եւ ածէ ի մէջ զաղքատս, որ սովովք ապականեալք են, որոց պարտ էր զհասարակն տալ կամ գէթ տասանորդս բաշխել նոցա»: «Առեր ոսկի ոչ զի զմարմինդ կապեսցես, այլ զի զաղքատս զգեցուցես եւ կերակրեսցի»: Հարուստերին այս խօսքերն ուղղելով՝ մի եւ նոյն ժամանակ անկարողներին յիշեցնում է, որ Աստուած «Հոգի միայն խնդրէ սրբասէր լի հաւատով» եւ «եթէ եւ բաժակ մի ցուրտ ջուր տայցես, եւ զայս ստուգութեամբ պահեսցէ»: Բայց նոքա ոչ միայն քարոզում, այլ անձամբ օրինակ էին լինում հաւատացեալներին: Նոքա նուիրաբերութեան մէջ ժողովրդից յետ չէին մնում. Բարսեղ Կեսարացին իւր ամբողջ կարողութիւնը աղքատներին նուիրեց. Ամբրոսիոս եպիսկոպոս դառնալուց յետոյ՝ իւր ասհագին կարողութիւնը եկեղեցուն թողեց աղքատներին բաժանելու համար: Օգոստինոս յորդորում էր իրեն թանկագին հագուստներ չնուիրել, այլ այնպիսի նուէրներ տալ, որ աղքատներին բաժանել կարողանայ, ստացածները ծախում եւ աղքատներին էր բաժանում: Ոսկերեբան ամենապարզ կեանք էր վարում, որպէս

¹ Եր. 710.

² 312-316. գիրք Գ. և ճառք 1861. Եր. 166-171

զի միջոց ունենայ Կ. Պոլսի բազմաթիւ աղքատներին խնամելու. նա օրական 7700 հոգի էր կերակրում եւ երկու ասպնջանոց էր հիմնել Պոլսում: Մինչեւ իսկ աքսորանքի ժամանակ ստացած նուէրը գործադրում էր Իսաւրացի գերիներին ազատելու¹: Մարդ զարմանում է այս ժամանակի եկեղեցական հայրերի անձնաւորութեան վերայ, «որ իւրաքանչիւր օր ձեռքերը բաց են անում քաղցեալներ կերակրելու եւ մերկեր հագցնելու, որ իրենք միլիոններ են ծախսում, բայց իրենց անձի համար աղքատութիւն ընտրում»: Նորանց հոգին ներգործում է եւ հօտի մէջ եւ շատերը նոյն ճանապարհն են բռնում, ինչպէս եւ հովիւները, մանաւանդ շատ «ազնիւ օրիորդներ եւ տիկիւններ, որոնց ամբողջ կեանքը բարեգործութիւն էր», ինչպէս Ֆաբիւլա, Պատուա եւ ուրիշները, որ հռովմէական ազնուականութեան ամենանշանաւոր ցեղերին էին պատկանում: Աղքատների խնամատարութիւնը այնպիսի ծաւալ եւ կազմակերպութիւն չէր ստանալ, եթէ չլինէին այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնց անունները հարեւանցի կերպով յիշեցինք մենք: Որքան եւ ցանկալի լինէր մի քանի կենդանի պատկերներ բերել ժամանակի ոգին ըմբռնելու համար, մենք ստիպուած ենք թողնել տեղի սղութեան պատճառով: Նոցա բոլորի սրտում Քրիստոսի սէրն էր թագաւորում եւ այս ամենը այդ սիրոյ պատուոն էր:

Սակայն մենք այս գլուխը փակել չէինք կամենալ առանց մի քանի խօսք ասելու նաեւ Հայաստանեայց եկեղեցու մասին: Ուր Քրիստոսի աւետարանն էր քարոզուել, այնպէս ծաղկել էր եւ Նորա սէրը: Այսպէս պէտք է լինէր եւ մեր հայրենիքի սրբազան հողի վե-

¹ Schüfer. Եր. 12

րայ: Թէ ինչպէս է եղել նախալուսաւորչեան ժամանակում, մենք տեղեկութիւն չունինք, բայց հաւանօրէն նոյն համայնական կազմակերպութիւնն ունէր, ինչպէս քրիստոնէական միւս համայնքներում: Լուսաւորչի քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դառնալով Հայաստանում՝ պէտք է փոփոխութիւն մտնէր նաեւ աղքատների խնամատարութեան գործունէութեան մէջ: Յաճախապատումի մէջ մենք շատ նախադասութիւններ ունինք, որ աղքատների խնամատարութեան եւ առհասարակ բարեգործութեան է վերաբերում: Մեր կանոնագրքի մէջ ցուցումներ ունինք, որոնցով մեր նախնիք հաւատացել են, որ վանական կազմութիւնն արդէն Լուսաւորչի ժամանակուանից է իւր սկիզբն առնում¹: Այսպէս մի կանոն, որ պէտք է նորոգուած լինի ս. Սահակ Պարթեւի ժամանակ, յայտնում է «ո՛ր ոչ միայն առ օտարս է նոցա յաճախել, այլ եւ, առաւել գեղջն, յորում շինեցաւ, *զի օրէն է նոցա սիտիել զհիւանդս եւ միտիթարել զսգաւորս*»: Մի ուրիշ կանոն որոշում է ազաբից (սիրոյ ճաշից) վանականներին հասանելիքը եւ աւելացնում է. «Եւ պանդուխտք, որք ի տունս քահանայիցն են՝ եւ նոցին եղբարց նոյնպէս տացեն, եւ զամենայն պատարագս հասարակաց կերիցեն պաշտօնեայք եւ աղքատք բազում մեծարանօք եւ եղբարք հաւատացեալք»²: Եթէ այս կանոնների վաւերականութիւնը մեզ համար մինչեւ իսկ կասկածելի լինի՝ Ներսէս Մեծից առաջ եղած

1 Ս. Սիւնօղի ձեռագիրք եր. 158-161: Մենք կանոնագրքերի ձեռագիրներով դեռ եւս շատ քիչ ենք զբաղուել, ուստի և յատկապէս այս կանոնների վաւերականութեանը երաշխաւորել չենք կարող:
 2 Պատմ. ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. Աբէլ արքեպիսկոպոս Միտիթարեանց. ի Վաղարշապատ. 1864 եր. 29-31. Համ. Ս. Սիւնօղի կանոնագիրքը, եր. 155:

ժամանակի համար, յամենայն դէպս սա մի փաստ է, որ Հայաստանեայց եկեղեցու մէջ եւս մօտաւորապէս նոյն կէտերն ենք տեսնում, ինչ որ մենք տեսանք ընդհանուր եկեղեցու մէջ:

Աղքատների խնամատարութեան մասին Հայաստանեայց եկեղեցու մէջ հաստատ տեղեկութիւններ ունինք արդէն Ներսէս Մեծից սկսած: Բարսեղ Կեսարացու վանականութեան բարեփոխութիւններին անմիջապէս հետեւում է Ներսէս Մեծ, որ՝ Փաւստոսի ասելով՝ Աշտիշատի ժողովով որոշեց «շինել *աղքատանոցս*, եւ ի ժողովել զախտաժէտս եւ զօրկունս եւ զմարմնավարս եւ զամենայն ցաւոտս. եւ նոցին կարգեցին *օրկանոցս* եւ դարմանոց եւ ռոճիկս եւ պատանս աղքատաց: Զի այսպէս ետ հրամանս մեծ եպիսկոպոսապետն Ներսէս, եւ սոյն կամ եղեւ ամենայն սուրբ ժողովոյն, զի այնպիսիքն միայն նստեալ լիցին յիւրաքանչիւր կայեանս, եւ մի՛ ելանել ի մուրոյն տառապանս, եւ մի՛ բնաւ ելանել ըստ իւրաքանչիւր դուրս, այլ զի ամենայն ոք պարտապան է նոցա: Հարկ իսկ է, զի մի՛ կարգ աշխարհի, ասէ, եղծցի. այլ արժան է զի ամենեքեան առհասարակ ողորմածութեամբ եւ երկիւղի տարեալ նոցա զդարմանսն, եւ զպիտոյս նոցա վճարեցեն¹: Աղքատաց վերատեսչութիւնը Ներսէս Մեծ յանձնում է Խաղ սարկաւագին²: Ինչպիսիք քաղցր զգացմունքով է լցում մեր սիրտը, երբ մենք Փաւստոսի մէջ Ներսէս Մեծի գործունէութեան նկարագիրն ենք կարդում: Հայաստանեայց եկեղեցու սրբազան Հայրապետի պատկերը կենդանանում է Քրիստոսի եկեղեցու ականաւոր հայրերի՝ Բարսեղ

1 Փաւստոսի Բուզանդացւոյ պատմ. հայոց. Վենետիկ 1832 եր. 75, համ. Խորենացի, գիրք Գ. գլ. Ի:
 2 Փաւստոս. եր. 105:

Կեսարացու, Ոսկեբերանի եւ ուրիշների շարքում: «Կարգ էր եւ ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն յամենայն գաւառս Հայոց. եւ բազում նեղելոց եւ տառապելոց գերեաց փրկութիւն եւ գերեդարձ առնէր... : Այրեաց եւ որբոց եւ ջրաւորաց հանգիստ եւ դարման առնէր, եւ աղքատք զօրհանապագ ընդ նմա ուրախ լինէին, եւ տաճար իւր եւ սեղան զօրհանապագ աղքատաց եւ օտարաց էր եւ հիւրոց: Եւ այսպէս առ յոյժ աղքատասիրութեանն, զի թէպէտ եւ շինեաց զամենայն աղքատանոցս ընդ ամենայն գաւառս, եւ կարգեաց նոցա անդէն դարմանս, այսպէս զի ըստ իւրեանց անկողինս մահճացն մի ուրեք աշխատ լիցին ելանել, սակայն եւ զիւր տաճարն առանց սոցա ոչ առնէր. այլ կաղք եւ կոյրք եւ մարմնահարք, խուլք եւ հաշմեալք եւ ցանկանեալք եւ կարօտեալք ընդ նմա եւ ի նորա ակըմբի դարմանէին բազմեալք: Եւ ինքն իւրով ձեռօքն լուանայր զամենեսեան. օժանէր, պատէր, եւ ինքնին իսկ ջամբէր նոցա զիրաքանջիւր կերակուրս, եւ զամենայն ինչ ի պէտս նոցա ծախէր. եւ ամենայն օտարք ընդ նմա, հովանեաւ նորա հանգուցեալք, դադարէին»¹:

Մինչ գրիչն այս տողերն է արտագրում, մեր հոգին բարեմաղթում է, որ նոքա իւրաքանչիւր հայ եկեղեցականի սրտի մէջ դրոշմուին: Եթէ մեր սրտին մօտ է Հայաստանեայց եկեղեցու վերակենդանութեան խնդիրը, այս եւս մի կէտ է, որ արժանի է ամենախորին ուշադրութեան: Այսօր ամեն մի համբակ, լրագրի էջերում երկու տող իրար կապող յօդուածագիր, իրատունք է համարում խօսքեր շպռտել եկեղեցու եւ նորա պաշտօնէութեան դէմ: Ժամանակի տիրող «մոդան»

1 Փաւստոս. եր. 103:

է այդ: Իրաւացի է, թէ անիրաւացի, այստեղ կանգ առնել չենք կարող: Բայց եթէ մեր սրտին մօտ է մեր եկեղեցու պատիւը, եթէ մեզ համար ցանկալի է նորա բարոյական հեղինակութիւնը, պէտք է այն ճանապարհը բռնենք, որով մեր առաքելաշաւիղ հայրերն են ընթացել: Փաւստոսի պատմութեան նայելով՝ ոչ միայն Ներսէս Մեծի բարոյական հեղինակութիւնն էր բարձր, այլ «եւ յաճախէր շուք պատուի ամենայն եպիսկոպոսացն ընդ ամենայն տեղիս Հայոց մեծաց»:¹ Դաս պէտք է վերցնել պատմութիւնից, որ ներկայի եւ ապագայի համար ամենալաւ ուսուցիչն է: Բայց դառնանք մեր խնդրին:

Սահակ Պարթեւի անունով եւս թղթեր կան մնացած, որոնց մէջ նա եպիսկոպոսին պատուիրում է եկեղեցու զանձը «նեղելոց եւ որբոց եւ այրեաց» համար գործադրել, իսկ հաւատացեալներին յորդորում է աղքատներին ջնոռանալ: Որովհետեւ արդարի եւ մեղաւորի համար նաւահանգիստ է «եւ տեղի յուսոյ փրկութեան», «ուստի եւ իւրաքանչիւր ոք փութայ սրտի յօժարութեամբ զուխտս եւ զպատարագս եւ զընծայս իւր մատուցանել, իշխանք զգեօղս եւ զդաստակերտս եւ զգանձս ոսկոյ եւ զարծաթոյ. այլք յանդաստանաց եւ ի պահարաց եւ ի հանդերձից պատուականաց»:² Կորին սքանչելին եւս, թէ եւ շատ անցողակի կերպով, յիշում է, ս. Մեսրոպի մասին, թէ «բազում բանդականաց եւ կալանականաց եւ տագնապելոց ի բռնաւորաց թողութիւն արարեալ՝ կորզեալ գնոսս սհաւար զօրութեամբն Քրիստոսի: Եւ բազում մուրհակս անիրաւութեան պատառեաց»³: Նա բազմաթիւ վանքեր հաս-

1 Պատմ. վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, Վեներտիկ. 1894, եր. 35-36:

տատեց, որոնցից շատերը հաստատութիւններ պէտք է լինէին, ինչպէս Սահակ Պարթեւի անունով մնացած թղթերից մակաբերել կարելի է: Յովհան Մանդակունին իւր ճառերից երեքը¹ աղքատներին է նուիրել: Հրէաների տասանորդներն ու միւս նուէրները յիշելով՝ յորդորում է նա քրիստոնէաներին՝ աւելի առատ լինել: «Դու մի՛ տրամիցիս ընդ պակասիլ ընչիցն, զի ընդ նմին եւ մեղքդ պակասին» գրում է նա: Աստուած «բազմապատիկ առատութեամբ դարձուցանէ ողորմածին զողորմութիւնս նորա»: «Զի որ ողորմի աղքատացն, փոխ տայ Աստուծոյ. եւ զմինն հարիւրապատիկ դարձուցանէ»: «Զի յորժամ զքաղցեալսն կերակրես, զՔրիստոս կերակրես, եթէ զջուր ծարաւոյն արբուցանես, զՔրիստոս արբուցանես, եթէ զհիւրս ընդունիս, զՔրիստոս ընդունիս. եւ թէ օտարին լինիս վանատու, Քրիստոսի եւ ասպնջական. եթէ ի տես երթաս հիւանդին, առ Քրիստոս երթաս տեսանել...»: Առաքելական շրջանի սէրն ու ընչից հաւասարութիւնը պատմելով յորդորում է հետեւող լինել եւ աղքատների մասին մտածել: Շատ սրտաշարժ կերպով նկարագրում է նա աղքատների վիճակը եւ յորդորում է «Եւ արդ զայս ամենայն լսելով մի հապաղեսցուք *ողորմել աղքատաց նեղելոց, եւ առաւել եւս խնդանդամոցն եւ հիւսդացելոց, որքոց եւ այրեաց եւ վշտացելոց, օտարաց, հիւրոց եւ ծերոց*»:

Հետագայ դարերում եւս աղքատները եկեղեցու հոգածութեան առարկա են եղել. Ներսէս Բ. եկեղեցու տուրքի մի մասը յատկացնում է այրի կանանց: Նորա որոշմամբ Ագապները, որ աղքատների անունով

1 Տեառն **Յովհաննու Մանդակունոյ** Հայոց Հայրապետի ճառք, ի Վենետ. 1836, եր. 35, 45 և 60:

նուէրներ էին, պէտք է քահանաները ընծայողների ներկայութեամբ բաժանէին աղքատներին, նոյնպէս եւ նուիրում կենդանիները պիտի գնուէին եւ աղքատներին բաժանէին¹:

Զ դարում Սիւնեաց աշխարհում շինուեցաւ Գիւտոյ վանքը, որ ուրկանոց էր²: Ներսէս Շինողը 645 թ. կատարած ժողովում պատուիրում է եպիսկոպոսներին դպրոցների եւ «տկարոց»-ների համար հոգալ եւ արգելում է իշխաններին նրանցից հարկ վերցնել: Միոն Կաթողիկոսը Պարտաւի ժողովում սահմանում է. «վանք շինեցաւ ի գեօղս եւ շինեսցի, զի անդ հանգիցեն առաջնորդք եկեղեցւոյ, հիւրք եւ աղքատք»: Նա սահմանում է նոյնպէս, որ խանգարում անկելանոցները նորոգուին, ինչպէս որ «առաջին սուրբ հարքն, բարեպաշտ իշխանքն անկելանոցս շինեցին... եւ վիճակս կարգեցին գաւառաց ի գաւառաց անդր տալ զտուրս ողորմութեան ի մխիթարութիւն նոցա³»: Ժողովրդից տուրք է նշանակում նոցա համար: Ասողիկ պատմում է Հոռոմոսի վանքի հիմնադիր Յովհաննէս վարդապետի մասին (Ժ. դար), թէ «ողորմութեամբ եւ առաքինութեամբ բաշխէր մինչեւ ի զգեստուցն իւրոց մերկանայր զամենայն ի բաց, յորժամ աղքատաց հանդիպէր. եւ անցաւորաց ի ճանապարհորդաց հանգստարան պատրաստէր զտեղին՝ մինչեւ հանգչել իբր յիւրեանց տան ամենայն օտարաց, որ մինչեւ ցայսօր ի նոյն նշան ողորմութեան ի տան յայնմ: Այսպէս եւ յայսմ ժամանակի Նարեկ ի Ռշտունեաց գաւառին

1 Կանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի եւ Ներշապիոյ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին գլ. ԺԲ, ԻԱ:
 2 Օրբէլեան հատոր Ա. գլ. ԻԱ. համ. Կոստանեանց, Հայոց վանքերը եր. 29:
 3 Կանոնք Սիոմսի Հայոց կաթողիկոսի:

նոյն կարգադրութեամբ, բազմամարդ պաշտօնապայ-
ծառ երգեցեղովք եւ գրական գիտողօք»¹:

Այսքանս էլ բաւական է ցոյց տալու համար, թէ Հա-
յաստանեայց եկեղեցին եւս իւր սրբազան պարտա-
կանութիւններից մէկն է համարել աղքատների խնա-
մատարութեան գործը:

Գ.

ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

1. ՆԵՐՔԻՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Անցեալ երկու գլուխներում փորձեցինք համա-
ռօտ նկարագրել, թէ ինչ կազմակերպութիւն էր
ստացել աղքատների խնամատարութիւնը քրիստո-
նէական համայնքների եւ հաստատութիւնների մէջ:
Այժմ աշխատենք հակիրճ կերպով ներկայացնել աղ-
քատների խնամատարութեան կամ քրիստոնէական
բարեգործութեան վիճակը մեր դարում, Եւրոպայի
մէջ: Միջին եւ նոր դարը մենք զանց ենք անում, որով-
հետեւ որքան եւ հետաքրքրական իրողութիւններ
ունենանք հաղորդելու, կամ էապէս նոյնն են, ինչ որ
յայտնել ենք եկեղեցու հին դարերում եղած խնամա-
տարութեան մասին, կամ նոր բողոքոջներ են, որոնց
ծաղկումն այժմ պէտք է նկարագրենք: Աղքատների
խնամատարութեան գործը եւ նորա հետ կցորդուած
քրիստոնէական հաստատութիւններն այնքան բարդ

¹ Ասողիկ. Բ, գլ. Է:

են, որ մի յօդուածով հազիւ կարելի լինի ամփոփ գա-
ղափար տալ: Մենք կաշխատենք շատ թռուցիկ կեր-
պով մատնացոյց անել հարկաւոր կէտերը, յատկա-
պէս այն մասերը, որ մենք Եւրոպայում եղած ժամա-
նակ անձամբ տեսել եւ ուսումնասիրել ենք:

Ներկայ դարում քրիստոնէական բարեգործութիւ-
նը իւր բազմատեսակ հաստատութիւններով, ինչպէս
եւ աղքատների խնամատարութեան գործը մեծ մա-
սամբ *ներքին միասին* գաղափարի տակ է ամփո-
փուած:

Միասին լատինական բառ է՝ *missio*, որ առաքե-
լութիւն է նշանակում. առաքելութիւն Քրիստոսի
պատուէրի համաձայն, բայց ոչ հեթանոս ազգերի,
այլ քրիստոնէայ ժողովրդի մէջ: Այս առաքելութիւ-
նը չպէտք է շփոթել նաեւ այն առաքելութեան հետ,
որ կաթոլիկները կամ բողոքականները կատարում
են արեւելեան եկեղեցիների, ինչպէս եւ Հայաստա-
նեայց եկեղեցու մէջ, մեր ապիկարութեան պատ-
ճառով: Իւրաքանչիւր ազգի կամ եկեղեցու ներքին
առաքելութիւնը իւր ժողովրդի եւ հաւատացեալների
մէջ է գործում: Ներքին առաքելութեան նպատակն է
քրիստոնէական հաւատը եւ սիրոյ գործունէութիւնը
կենդանի պահել եւ զօրացնել ժողովրդի մէջ: Նորա
նպատակն է մաքառել անհաւատութեան եւ նորա
հետ սերտ կապուած բազմատեսակ անբարոյական
երեւոյթների դէմ եւ ընդհանրապէս գթութեան եւ սի-
րոյ ձեռք մեկնել բարոյապէս եւ նիւթապէս կարօտեա-
լին: Այս նպատակի համաձայն ներքին առաքելու-
թեան գործը երեք կէտերի մէջ է ամփոփուած՝ սիրոյ
գործունէութեան կամ ողորմածութեան, աւետարանի
ազատ քարոզութեան՝ այսինքն եկեղեցուց դուրս եւ

ոչ անպայման քահանայի բերանով, եւ եկեղեցու բարեփոխութեան: Մեզ համար ամենակարեւորը եւ մեր նիւթի հետ կապ ունեցողը առաջին կէտն է, այսինքն քրիստոնէական ողորմածութիւնը:

Բողոքական եկեղեցու մէջ թէ՛ Գերմանիայում, եւ թէ՛ Անգլիայում, ներքին առաքելութիւնը եկեղեցու վարչութիւնից համարեա անկախ մի հաստատութիւն է, թէեւ իւր ձգտումներով եւ գործունէութեամբ միանգամայն համերաշխ է եկեղեցու հետ, եւ երկու հաստատութիւնների վարչութիւնները ձեռք ձեռքի տուած են գործում: Շատ տեղերում նոյն իսկ մի եւ նոյն անձնաւորութիւնը երկու հաստատութիւնների մէջ եւս պաշտօն ունի: Կաթոլիկ եկեղեցուն պատկանող բոլոր հաստատութիւնները վարչական տեսակէտով եւս կապուած են եկեղեցու հետ. այստեղ չկայ ներքին առաքելութիւն բոլորովին նոյն իմաստով, ինչ որ բողոքականութեան մէջ, բայց գործը կայ: Կաթոլիկներն ունին առաքելութեան գործին նուիրուած քահանայութիւն եւ իրենց աստուածահաճոյ հաստատութիւններով, որ ինչպէս կտեսնենք, ներքին առաքելութեան ոյժն են կազմում, ամենեւին յետ չեն մնում բողոքականներից: Ներքին առաքելութիւնը եկեղեցու նորագոյն պատմութեան մէջ ամենախորին ուշադրութեան արժանի երեւոյթներից մէկն է, ուստի եւ անելորդ չենք համարում նորա ծագման պատմութեան մասին գոնէ ամենաթեթեւ գաղափար տալ:

Կաթոլիկ եկեղեցու մէջ այս նոր շարժումը Ֆրանսիայումն է սկսուած դեռեւս Լուդովիկոս ԺԳ. եւ ԺԴ.-ի ժամանակներից եւ կապուած է Վինցենցի անուան հետ: Նա գիւղացու որդի էր եւ հասարակ քահանայ. իւր ժամանակի ազնուականութեան լաւագոյն շրջան-

ներում էլ ու մուտ ունենալով հանդերձ՝ պարզ եւ համեստ կեանք էր վարում: Վերին աստիճանի ընդունակ էր նա եւ կարող, բայց երբէք հետամուտ չեղաւ բարձր պաշտօնների՝ ուխտելով իւր կեանքը աղքատներին նուիրել: Վառ կրօնասիրութեան հետ նորա մէջ միացած էր եւ գործնական խելքը. այդ երկու յատկութիւններով կարողացաւ նա աղքատների խնամատարութեան գործը հիմնովին բարեփոխել: Նա բազմաթիւ հաստատութիւնների հիմնադիր դարձաւ՝ առաջին օրինակը տալով հետագայ պատմութեան: Նորանից են սկիզբն առնում Filles de la charité - ողորմածութեան դասերը, Confréries de la charité - ողորմածութեան եղբայրութիւնների, առաքելական քահանայութեան, ընկեցիկ մանուկների խնամատարութեան հաստատութիւնները: Նա է հիմնել Փարիզի նշանաւոր հիւանդանոցը «Յանուն Յիսուսի»: Նորա ամենամեծ գործը Filles de la charité հաստատութիւնն է: Հայ ընթերցողներից շատերին յայտնի է, թէ որպիսի մեծ նշանակութիւն ունի այժմ այդ հաստատութիւնը Եւրոպայի բոլոր ազգերի կեանքում: Եկեղեցու պատմութեան մէջ սա առաջին փորձն էր կնոջ թոյլ համարուած ուժերը Քրիստոսի սիրոյ պտղաբերութեան համար գործադրել: Վինցենցն էր, որ առաջին անգամ գնահատեց կնոջ քնքոյշ զգացումները դէպի չքաւորն ու կարօտեալը, դէպի հիւանդն ու աշխատանքի անընդունակ թշուառը: Վինցենցի հոգին քրիստոնէական սիրոյ եւ պատրաստակամութեան հոգին էր, որ հաւատում էր, թէ յանձին աղքատների Տիրոջն է ծառայում. այդ հոգին եւս աշխատեց նա ներշնչել իւր «քոյրերի» մէջ՝ օգնական ունենալով տիկին դը Գրասին: Այդ ժամանակուանից սկսած աղքատների եւ հիւանդների

րի, որբերի եւ անօգնական մանուկների խնամատարութեան գործը նոր կերպարանք է ստանում. որովհետեւ հանդէս են գալիս այնպիսի հաստատութիւններ, որոնց պաշտօնեաների կեանքի նպատակը աղքատների եւ թշուառների խնամատարութիւնն է դառնում: Այս երեւոյթը թէւ հին է եւ քրիստոնէութեան ծագման պատմութեան հետ կապուած, բայց Վինցենցն էր, որ նորից կենդանացրեց եւ քաղաքակիրթ ազգերի պատմութեան էական գործօններից մէկը դարձրեց: Վինցենց մեռաւ 1660 թ.-ին¹:

Ներքին առաքելութեան ծագման պատմութեան մէջ Վինցենցից յետոյ նշանաւոր անձնաւորութիւններ կան յիշելու թէ՛ կաթոլիկների եւ թէ՛ բողոքականների կողմից: Բայց որքան էլ շահագրգիռ լինի մեզ համար այդ անձնաւորութիւնների կեանքի ու գործերի նկարագրութիւնը, մենք ստիպուած ենք թողնել տեղի սղութեան պատճառով: Անկարելի է միայն զանց անել Վիխերնի անձնաւորութիւնը, որ արդի Ներքին առաքելութեան հայրն է գերմանական բողոքականութեան համար: Վիխերն ծնուել է 1808 թ.: Նորա մանկութիւնը հէնց մի նախապատրաստական շրջան էր ապագայի գործունէութեան համար: Հօր վաղաժամ մահուանից յետոյ՝ նա ստիպուած էր իւր ուսումը շարունակելով հանդերձ, մասնաւոր դասեր տալով օժանդակել իւր ընտանեաց կարիքներին: Դեռ եւս ուսանողութեան ժամանակուանից իւր ազատ ժամերը ժողովրդի ծառայութեան էր նուիրում՝ քարոզելով Բեռլինի մոտ գտնուած Սպանդաու քաղաքի եկեղեցում: Պատանեկութեան օրերից նկատելի էին նորա հակումները: Այդ ժամանակ արդէն նա ծրագիրներ

1 Ullhorn III, եր. 211-229.

էր կազմում աղքատ մանուկների կրթութեան համար, յարաբերութիւն ունէր ժամանակակից այն նշանաւոր անձնաւորութիւններու հետ, որոնք աղքատների խնամատարութեան գործում աչքի ընկնող տեղ էին բռնում, եւ մինչեւ իսկ բարեկամների շրջանի մէջ մի դասախօսութիւն կարդաց երիտասարդութեան բարոյական անկման մասին, որից փչացած երեխաների դաստիարակութեան համար մի հաստատութիւն հիմնելու միտք ծագեց: Նա իւր գործն սկսեց Համբուրգի մօտակայ Հորնում, շատ փոքրով՝ նախ 3, ապա 12 երեխաներով: Վիխերն իւր բոլոր կարողութեամբ անձնատուր եղաւ այդ երեխաներին: Այսպէս համեստ կերպով սկսուեցաւ այն նշանաւոր հաստատութիւնը, որ ամեն տեղ յայտնի է Raueshaus անունով, եւ որը Գերմանիայի հարիւրաւոր նման հաստատութիւնների առաջին օրինակը եղաւ¹:

Այդ հաստատութիւնները *փրկութեան տներ* են կոչուում, որովհետեւ նոցա մէջ դաստիարակուող երեխաների մեծագոյն մասը կորստեան անդունդից են յափշտակուում: Նոքա այնպիսի ծնողների զաւակներ են, որոնք իրենց ծնօղական յարկի տակ դաստիարակութեան տեղ ամեն տեսակ չար սերմեր են ստացել: Օրինակ ծնողները բարոյապէս ընկած են, կամ ծածուկ մուրացկանութեամբ են զբաղում եւ իրենց փոքրահասակ երեխաներին էլ ստիպում են սատար լինել այդ գործի մէջ. չքաւորութեան պատրուակով ծնօղներն ստիպում են փոքրահասակ երեխաներին մինչեւ կէս գիշեր փողոցէ փողոց պտտել «լուցկի ծախել», սպառնալով՝ որ եթէ այսքան կամ այնքան փող չբերեն, ծեծ կուտեն: Յաճախ պատահում է, որ խեղճ

1 Schäfer եր. 52-53.

երեխաների քունը տանում է եւ փողոցի մի անկիւնն են ընկնում: Շատ ծնօղներ գողութեան գործում մասնակից են անում եւ իրենց փոքրահասակ երեխաներին: Ահա այսպիսիներին են այդ հաստատութիւնների մէջ ընդունում, ուստի եւ իրաւամբ փրկութեան տուն են կոչում: Բայց յաճախ պատահում են եւ այնպիսի երեխաներ, որոնք վատ ընթացք են բռնում, չնայելով ծնօղներն ամեն կերպով աշխատում են ուղղել նոցա պակասութիւնները. օրինակ խուսափում են կարդալուց, կամ տնից փոքրիկ գողութիւններ են անում եւլն, այնինչ միւս եղբայրները եւ քոյրերը օրինակելի են վարք ու բարքով: Հարուստները այդպիսի զաւակներին առ ժամանակ ուրիշ ընտանիքի են յանձնում կրթելու, իրաւունք տալով՝ որ խստութեամբ վարուեն նոցա հետ, երբ իրենք անկարող են կարգի բերելու: Իսկ աղքատ ընտանիքի զաւակները փրկութեան տներն էին տարում, քանի որ ուսումը պարտադիր չէր: Այժմ 6-12 տարեկան երեխաներին փրկութեան տան մէջ միայն այն դէպքում կդաստիարակեն, եթէ նա որ եւ է չարագործութիւն է կատարել, որի մասին օրէնքը նախատեսել է. որովհետեւ այստեղ աւելի խիստ են վարում եւ մարմնապէս եւս աշխատեցնում են: Բայց սովորաբար փրկութեան տների սաները վարք ու բարքի մէջ թերութիւն ցոյց տուած պատանիներ են:

Այս միջանկեալ ծանօթութիւնը նորա համար աւելացրինք, որ մեր ընթերցողներին հասկանալի լինի Վիխերնի կատարած քրիստոնէական մեծ գործը: Նա իւր հաստատութեան հոգին էր. ժամերով խաղում, երգում էր երեխաների հետ, բայց մի եւ նոյն ժամանակ կրօնական զգացմունքի եւ լրջմտութեան սերմեր

ցանում նոցա մատաղ սրտի մէջ: Քրիստոնէական դաստիարակութեան գործում Վիխերն Պեստալցցու գործի շարունակողն է: Փրկութեան տան հետ շուտով միացաւ մի ուրիշ հաստատութիւն – Bröderhaus - եղբայրանոցը: Եղբայրանոցի սաները, որ երիտասարդ մարդիկ էին, եղբայրական յարաբերութիւն պէտք է ունենային փրկութեան տան սաների հետ, ուստի եւ փոքրերից եղբայր պիտի կոչուէին: Տեղական հանգամանքների հետ կապուած եղբայր եւ եղբայրանոց անունը ընդհանուր դարձաւ բոլոր նման հաստատութիւնների համար: Եղբայրները Վիխերնի օգնականներն էին դաստիարակութեան գործում, բայց մի եւ նոյն ժամանակ իրենք պէտք է տեսականապէս եւ գործնականապէս վարժուէին քրիստոնէական բարեգործութեան, եւ հաստատութիւնների մէջ սպասաւորութեան պաշտօն կատարելու: Նոքա վարժում էին աղքատների խնամատարութեան եւ հիւանդապահութեան համար: Այդ պատճառով էլ աղքատների խնամատարութեան պաշտօնէութեան ժամանակ սարկաւազ են կոչում, առաքելական շրջանի սարկաւազութիւնը աչքի առաջ ունենալով: Ինչ որ Վինցենցը կաթոլիկ եկեղեցու բարեգործութեան համար արաւ, նոյնն արաւ եւ Վիխերն բողոքական եկեղեցու համար, բայց աւելի մեծ չափով: Տարբերութիւնն այն էր, որ Վինցենց յատկապէս կանանց սեռից պաշտօնեաներ պատրաստեց բարեգործութեան համար, այն ինչ Վիխերնը արական սեռից: Բողոքականութեան սարկաւազուհիների հաստատութեան հիմնադիրը մի ուրիշ նշանաւոր անձ եղաւ 1833 թ. Կայզերսվերթում, Թէոդոր Ֆլիդներ: Այժմ Գերմանիայում երկու սեռի համար եւս բազմաթիւ հաստատութիւններ

կան, որոնց մէջ հազարաւոր անձնաւորութիւններ են պատրաստուում, եւ գործում են ոչ միայն իրենց հայրենիքում, այլ եւ գաղթավայրերում:

Ողորմած քոյրերի հաստատութիւնը կաթոլիկների մէջ եւ սարկաւագուհիների հաստատութիւնները բողոքական եկեղեցիների մէջ քրիստոնէական բարեգործութեան շարժիչ ուժերն են, եւ այսօր ոչ մի պետութիւն եւ ոչ մի եկեղեցի չկայ, որ աղքատների եւ հիւանդների խնամատարութեան համար այդ կարեւոր ուժերը չգործադրէ: Բացառութիւնը հայոց եկեղեցին է կազմում, սակայն մենք եւս այդպիսի ուժերից օգտուելու հնարաւորութիւնից բոլորովին զուրկ չենք: Մեր փոքրաթիւ կուսանոցները ժողովրդին եւ եկեղեցուն մեծ ծառայութիւններ կարող էին մատուցանել, եթէ աղքատների եւ հիւանդների խնամատարութեան գործը նոցա գոյութեան նպատակ դառնար. բայց թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչ միջոցներով, այդ մասին յուսով ենք առիթ կունենանք մեր համեստ կարծիքները մի ուրիշ անգամ յայտնելու:

Վիխերնի ամենամեծ գործն, ասացինք, ներքին առաքելութիւնն էր: Այդ գործի սկզբնաւորութիւնը 1848 թ. դրուեցաւ երկրորդ յեղափոխութեան տարին: Այս դարու քսանական թուականներին գերմանացոց ժողովրդի մէջ մօտաւորապէս այն գաղափարներն էին իշխում կրօնի եւ եկեղեցու վերաբերութեամբ, ինչ որ այսօր մեր «լուսաւորեալ» դասակարգի մէջ: Եկեղեցին ազդեցութիւն չունէր ժողովրդի բարոյական եւ կրօնական դաստիարակութեան վերայ, եւ ազդեցութեան այդպէս պակասելուն համար եկեղեցին ինքն էլ բոլորովին անմեղադիր չէր: Կրօնական անտարբերութեան հետեւանքները հետզհետէ երեսան ելան ժո-

ղովրդի կեանքում, ամենաբուն կերպով 1848 թուականին: Առաջ էլ եկեղեցու պաշտօնեաներից շատերը նկատել էին վտանգը եւ մի շարժում էր սկսուած դորա առաջն առնելու համար: Սակայն յեղափոխութիւնը եւ նորա ցոյց տուած բարոյական անկման վիճակը մեծ զարկ տուեց գործի յառաջադիմութեան: Նոյն իսկ յեղափոխութեան տարին Գերմանիոյ բողոքական դաւանութիւնները ընդհանուր ժողով գումարեցին Վիրտեմբերգում, որի նպատակն էր եկեղեցականազգային համագումար ժողով ստեղծել՝ եկեղեցու վարչութիւնների ձեռնառութեամբ եւ ղեկավարութեամբ: Համագումար ժողովը պէտք է միջոցներ որոշէր մաքառելու ժողովրդի մէջ առաջ եկած չարիքների դէմ, աշխատելով զօրացնել եկեղեցու բարոյական ազդեցութիւնը ժողովրդի վերայ: Ժամանակի բոլոր սրտացաւ մարդիկ ժողովի էին եկել. այդտեղ էր եւ Վիխերն, որ եկել էր իւր ծրագիրներն ու մտքերն ընդհանուր ժողովի առաջ դնելու: Մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ նա իրաւունք ստանալ ճառելու, բայց միանգամայն անսպասելի էր այն ոգեւորութիւնն ու համակրութիւնը, որ կարողացաւ զարթեցնել ժողովականների մէջ: Կարճ մրջոցից յետոյ փոխուեցան ժողովի սկզբնական դիտաւորութիւններն եւ տեղը ներքին միսիոնը զարգացաւ¹:

Մի տարի յետոյ Վիխերն հրատարակեց իւր մտքերն ու ծրագիրները ներքին առաքելութեան կեդրոնական յանձնաժողովի յանձնարարութեամբ: Մեր առաջ դրուած է այժմ նոյն գրքի երրորդ տպագրութիւնն անփոփոխ²: Պէտք է անձամբ կարդալ այդ գիր-

1 U h o r n III.. 355-56.

2 Die innere Mission der deutschen evangelischen Kirche. Hamburg, 1889.

քը, տեսնելու համար, թե որպիսի հոգու եւ սրտի տէր անձնաւորութիւն էր նորա հեղինակը: Վիխերնը 1848-ի ատենախօսութեամբ եւ այս գրքով կարողացաւ ի մի խմբել ժողովրդի մէջ եղած քրիստոնէական բոլոր բորեգործութիւններն ու հաստատութիւնները: Նա կարողացաւ ներքին առաքելութեան համար մշտական կեդրոնական յանձնաժողով կազմել, որ պէտք է համագումար ժողովի համար ծրագիր պատրաստէր եւ նիւթեր մշակել տար: Մինչեւ այսօր էլ գոյութիւն ունին թէ յանձնաժողովը եւ թէ համագումար ժողովները: Սորանից երկու տարի առաջ ներքին առաքելութեան 28-րդ համագումար ժողովը Պոզեն քաղաքում գումարուեացաւ, ուր շատ կենդանի հարցեր արծարծուեցան, ի միջի այլոց պանդխտութեան եւ նորա հետ կապուած հոգեւոր եւ բարոյական չարիքների հարցը: Բայց Վիխերն ներքին առաքելութեան գործը գլուխ բերելուց յետոյ հանգիստ չնստեց. նա բազմաթիւ ճանապարհորդութիւններ էր կատարում, ամենայն տեղ դասախօսութիւններ կարդալով եւ համակրութիւն զարթեցնելով հասարակութեան մէջ: Այդպիսով կարողանում էր նա մի եւ նոյն ժամանակ դրամական նուէրներ հաւաքել իւր իսկ հիմնած հաստատութիւնների համար: 1857 թ-ին Վիխերնը կառավարութիւնից բարձր պաշտօններ ստացաւ՝ բանտարկեալների եւ աղքատների խնամատարութեան համար օրէնքներ մշակելու: Նա մեռաւ 1881 թ-ին, վերջին տարիները բոլորովին հիւանդ եւ ուժասպառ:

Յիսունական թուականներից սկսած ներքին առաքելութեան եւ ընդհանրապէս կենդանի քրիստոնէութեան գործը Եւրոպայում հսկայական յառաջադիմութիւններ է անում: Թէ՛ Բողոքական եւ թէ՛ Կաթոլիկ

Եկեղեցիների համար ներքին առաքելութիւնը եկեղեցական կեանքի խոշոր գծերից մէկն է. նա այնքան ընդարձակ է, որ բոլոր հաստատութիւնների եւ գործունէութիւնների մասին տեղեկութիւն տալու համար մի ամբողջ գիրք պէտք է գրել: Համալսարաններում դասախօսութիւններ են կարդում ներքին առաքելութեան մասին. գործնական աստուածաբանութեան ճիւղերից մէկն է նա եւ հարուստ գիտնական գրականութիւն ունի: Մինչեւ իսկ առաջնորդութեան համար ձեռնարկներ կան գրուած, եւ լաւագոյններից մէկը յօդուածիս ընթացքում յիշուած Շեֆերի գիրքն է:

Ներքին առաքելութեան ճիւղեր կան Գերմանիայի բոլոր նշանաւոր քաղաքներում: Իւրաքանչիւր նահանգական քաղաք ներքին առաքելութեան հաստատութիւնների եւ գործունէութեան կեդրոն է, անկախ միւսներից: Բայց այդ անկախ ընկերութիւնները միացած են բարոյական սերտ կապերով՝ որոնց մասին յիշեցինք նախընթաց հատուածի մէջ: Նշանաւոր հաստատութիւններ կան եւ կեդրոնական մեծ քաղաքներից հեռու, ինչպէս Բիլեֆելդի մօտ եղած նշանաւոր հաստատութիւնները՝ պաստոր Ֆոն Բողելշվինգի տեսչութեամբ, եւ Նէինշտէր գիւղինը՝ Հարցլեռներում: Բայց մեծ քաղաքներին յատուկ են քաղաքային առաքելութիւնները - Stadtmission, որովհետեւ այդ հաստատութեան ծագումն ու կարեւորութիւնը քաղաքների կեանքի հետ է կապուած:

Ներքին առաքելութեան գործունէութիւնը եւ նորա սահմանի մէջ մտած հաստատութիւնները շատ ընդարձակ են: Մենք յիշեցինք միայն մի քանիսը, որոնք աղքատների խնամատարութեան հետ համեմատաբար ակելի սերտ առընչութիւն ունին:

Առաջին կարգի հաստատությունները խնամատարության հետ առանձնապես կրթության վերայ են ուշադրություն դարձնում: Այդ կարգի հաստատություններն են *մտուրք* կոչուածը եւ փոքրիկ երեխաների դպրոցները կամ մանկապարտէզները, բայց ոչ Ֆրեոբելի մտքով. առաջնում ընդունում են ծնկերները, իսկ երկրորդում 3-6 տարեկան երեխաները, որոնց ծնողները աղքատության պատճառով ստիպուած են գործարանում աշխատել ընտանիքի միւս անդամների պարէնը հայթայթելու համար: Այս կարգին են պատկանում նաեւ *կիրակնօրեայ դպրոցները մանուկների համար*, որոնք կրօնական գիտելիքների մէջ են վարժեցնում, *որբանոցները*, երեխաներին ձեռքի *աշխատանքի վարժեցնելու դպրոցները*. իսկ աղջիկների համար *կար ու ձեւ* եւ *աղախնութեան արհեստը* սովորեցնելու հիմնարկությունները: Այս բոլոր հաստատությունները աղքատ դասակարգին նիւթական եւ բարոյական օգնութիւն հասցնելու համար են հիմնուած: *Ասպնջանոցներից* առանձին ուշադրութեան արժանի են *աղախինների, բանուորուհիների* եւ *կիրակնօրեայ ընկերությունները*: Այս հաստատությունների նպատակն է պանդուխտ աղախիներին, բանուորուհիներին եւ կամ համեմատաբար աւելի բարձր դասին պատկանող՝ բայց չքաւոր, օրիորդներին, որոնք մեծ քաղաքներն են գալիս մի կտոր հաց վաստակելու, ապահով յարկի տակ առնել՝ բարոյական եւ ուրիշ փորձութիւնների դէմ: Կեանքի պայմանները Եւրոպայում ուրիշ են, քան մեր երկրում. աղքատ դասակարգի մէջ ընդհանուր սովորութիւն է, որ չափահաս աղջիկը պէտք է անձամբ վաստակէ իւր հացը: Բայց հայրենի քաղաքի

կամ գիւղի մէջ ամէնքը չեն կարողանում գործ գտնել, ուստի պանդխտում են քաղաքները, ուր աշխատող ուժերի աւելի մեծ կարիք կայ: Բոլոր մեծ քաղաքները գիտութեան, արուեստի եւ քաղաքակրթութեան կեդրոններ լինելուց զատ՝ տարաբաղաբար անբարոյականութեան կեդրոններ էլ են: Քաղաք եկող անփորձ եւ երիտասարդ աղջիկներին բարոյական վտանգներից ազատելու համար հիմնուած են այս հաստատությունները: Միւսերին կպցրած յայտարարութիւններով եւ ուրիշ միջոցներով աղջիկներին ասպնջանոց են հրաւիրում. այնտեղ թէ սենեակի վարձը եւ թէ սնունդը համեմատաբար աւելի էժան է, քան ուրիշ տեղեր: Հաստատութիւնը մի տեսակ ընտանիք է դառնում այդպիսիների համար, որի անմիջական ղեկաւարները՝ սարկաւագուհիները եւ նոցա օգնական ուրիշ կրթուած կանայք, պանդուխտների համար ճշմարիտ բարեկամուհիներ են եւ մայրեր: Հաստատութեան վարչութիւնը յաճախ ինքն է կարողանում նոցա համար գործ գտնել: Իսկ գործ ունեցող եւ պանդուխտ բանուորուհիները կամ խանութներում վաճառողները ընկերական գուարճութիւններ են գտնում նոյն իսկ հաստատութեան մէջ, երբեմն երաժշտական երեկոյթներ կամ պարահանդէսներ կազմելով: Իւրաքանչիւր շաբաթ պաստորը կամ մի ուրիշ կարող անձնաւորութիւն դասախօսութիւն կամ քարոզ է խօսում նրանց համար: Ազատ ժամերում կարող են ձրի ձեռագործութիւն, երաժշտութիւն, տնտեսութիւն ուսանել: Հաստատութիւնն ունի եւ իւր մատենադարանը: *Իսկ կիրակնօրեայ ընկերությունները* միջոց են տալիս աղախիներին եւ վաճառող օրիորդներին կիրակին վայելուչ կերպով տօնելու: Աղախիները երկու շա-

բայթը մի անգամ կիրակի օրերը ճաշից յետոյ ազատ են ծառայութիւնից: Շատ անգամ այդ ազատութիւնը նոցա բարոյական կորստեան առիթն է դառնում՝ հասարակաց պարահանդէսներ եւ զուարճութեան տեղեր յաճախելուց: Նոյն վտանգին են ենթարկուած եւ խանութներում ծառայող օրիորդները: Այս ցաւին դարման տանելու համար կազմուած են ընկերութիւններ, սարկաւագուհիների կամ բարեպաշտ տիկնանց ղեկավարութեամբ, որոնք աշխատում են այդ ազատ ժամանակը սուրբ օրուան վայել անցկացնել: Օգտակար խօսակցութիւն, դասախօսութիւն կամ քարոզ, երաժշտութիւն եւ երգ, խմբով զբօսանք՝ միջոցներ են այդ նպատակի համար:

Բայց ինչպէս երիտասարդ իգական սեռի համար հաստատութիւններ կան այնպէս եւ արական սեռի համար՝ օրինակ երիտասարդների եւ երիտասարդ վաճառականների եւ աշակերտների ընկերութիւնները: Առաջինը սոցանից ամենակարեւորը եւ ամենատարածուածն է: Երիտասարդների ընկերութիւնները – Junglingsvereine - սկիզբն են առել Գերմանիայում եւ այնտեղից տարածուել են ամբողջ Եւրոպայում եւ Ամերիկայում՝ փոքր ինչ փոփոխութեան ենթարկուելով: Այս հաստատութիւնը գոյութիւն ունի եւ կաթոլիկների մէջ, որ Gesellenverein է կոչուած, որի նպատակն է պանդուխտ եւ ընտանիքից դուրս ելած պատանիներին եւ երիտասարդներին քրիստոնէական բարոյական կեանքի մէջ հաստատ պահել, մի եւ նոյն ժամանակ դիրութիւններ տալով մտաւոր եւ հոգեւոր կրթութեան մէջ յառաջադիմելու: Սովորաբար ընկերութեան անդամ կարող է լինել իւրաքանչիւր երիտասարդ 18 տարեկանից վեր, բայց կարող են եւ անելի

փոքրները մասնակցել, եթէ նրանց համար առանձին ընկերութիւն չկայ: Իւրաքանչիւր անդամ ամսական վճարում է 12-25 կոպէկ: Ընկերութիւնն ունի իւր յատուկ մատենադարանը, ստանում է երիտասարդների կրթութեան համապատասխան թերթեր. ցանկացողներին ձրիաբար օտար լեզուներ, հաշուապահութիւն, երաժշտութիւն եւ երգեցողութիւն են սովորեցնում երեկոյեան ազատ ժամերին: Շաբաթը երկու անգամ ղեկավարող պաստորը կամ նորա օգնականը կրօնական բովանդակութեամբ զրոյցներ է անում կամ Աստուածաշնչի մի հատուածը բացատրում. դասախօսութիւններ են լինում եւ ուրիշ օգտակար նիւթերի մասին: Տօներին խմբով զբօսանքի են գնում. իսկ հանդէսներին մասնակցում են ազգականները կամ ծնողները: Ընկերութիւնն ունի իւր անդամներից կազմած յատուկ երաժշտական եւ երգեցիկ խումբ:

Նման հաստատութիւններ են երիտասարդ վաճառականների եւ արհեստաւոր աշակերտների ընկերութիւնները:

Իսկ բանուորների եւ աղքատ արհեստաւորների համար հիմնուած են *բանուորների ասպնջանոցները* (Herberge zur Heimat), բանուորների գաղութներ (Arbeiterkolonie) եւ Arbeiterheim կոչուած հաստատութիւնները: Բանուորները եւ հասարակ արհեստաւորները յաճախ քաղաք են անցնում նոր գործ գտնելու համար՝ մանաւանդ տարուայ որոշ եղանակներում: Առաջ նոքա իջեւանում էին հասարակ պանդոկներում, որոնք մի եւ նոյն ժամանակ անբարոյականութեան եւ արբեցութեան որջեր էին: Այդ չարեաց առաջն առնելու համար քահանաների եւ բարեպաշտ մարդկանց աշխատութեամբ շինուած են այժմ կենդանի երթելու

կութեան կեդրոններում 400-ից աւելի պանդոկներ, ուր բանուորները շատ էժան սենեակ եւ սնունդ են ստանում: Այստեղ արգելուած է ոգելից խիստ խմիչքներ գործածելը, յատկապէս օղիի վատ տեսակը, որ բանուորների մահացու թշնամին է. արգելուած է նոյն իսկ գարեջրի չափաւորութիւնից աւելի խմելը: Բանուորը պէտք է անպատճառ վճարէ նշանակուած չնչին վարձը, իսկ չունեցած դէպքում աշխատում է մի քանի ժամ հաստատութեան համար. սովորաբար փայտ են կտարել տալիս: Այս հաստատութիւնը բանուորների համար ճշմարիտ բարիք է. այս տեսակ բոլոր ասպնջանոցների վարչութիւնները իրենց նահանգական եւ ընդհանուր ժողովներն ունին:

Բանուորների համար կարեւոր հաստատութիւն է եւ *բանուորների գաղութը*, որ ժամանակաւորապէս նոցա տունը եւ հայրենիքն է դառնում, մինչեւ նորից գործ գտնեն: Անգործ բանուորը, որ ուտելու հաց չունի, մուրացկանութիւնն էլ արգելուած է՝ ընդունելութիւն է գտնում այս հաստատութեան մէջ, ուր նորան գործ եւ թեթեւ վարձատրութիւն են տալիս բնակարանի եւ սննդեան հետ: Դորանով աղքատ բանուորը ժամանակ է գտնում գրագրութիւն սկսել գործ գտնելու համար, կամ հաստատութիւնը ինքն է հոգում այդ բանը՝ յարաբերութիւն ունենալով բազմաթիւ գործարանների հետ: Այս գործի նախաձեռնութիւնը պատկանում է պաստոր ֆոն Բողելշվինգին, որ մինիստրի որդի լինելով հանդերձ քահանայ է դարձել եւ իւր աշխատութեամբ կարողացել է Գերմանիայի ամենանշանաւոր բար. հաստատութիւններն ստեղծել բազմատեսակ ճիւղաւորութիւններով¹: Նա

ճահիճների եւ անբերրի հողերի մեծ տարածութիւն է գնել Վեստֆալիայում իւր հաստատութիւնների համար. այդտեղ է աշխատեցնում գաղութում ապաստանող բանուորներին՝ ցամաքեցնելով ճահիճները եւ պարարտացնելով անբերրի հողերը:

Բանուորների վիճակը թեթեւացնելու մի շատ կարեւոր հաստատութիւն է նույնպէս եւ Arbeiterheim կոչուածը, որի մեջ դարձեալ յիշեալ պաստորը մեծ մասնակցութիւն ունի: Հաստատութեան վարչութիւնը պարտքով եւ նուիրաբերութիւններով գործարանական քաղաքների շրջականներում հողեր է գնում եւ փոքրիկ տներ շինում, բանուորների տնտեսութեան համապատասխան: Իւրաքանչիւր տնակ իւր բանջարանոցն ունի եւ գոմը, ուր տան տէրը մէկ կամ երկու խոզ կամ կով պահել կարող է: Բանուորը պայմանաւորում է տասը կամ տասներկու տարուայ ընթացքում վճարել ծախսը եւ թեթեւ տոկոս, որից յետոյ շինութիւնը բանուորի սեպհականութիւն է դառնում: Այս հանգամանքը շատ ձեռնտու է բանուորի համար. առանց այն էլ նա պէտք է տան վարձ վճարեր, բայց այժմ՝ նորա վճարը դրամագլուխ է դառնում հետզհետէ եւ մի քանի տարուց յետոյ նա արդէն սեպհականատէր է:

Ներքին առաքելութեան հետ են կապուած եւ արբեցութեան եւ անառակութեան դէմ մաքառող հաստատութիւնները, բանտարկեալների եւ նոցա ընտանիքի խնամատարութիւնը, աշխատանքի անընդունակ եւ թոյլ պառանների եւ ծերունիների ապաստանարանները, խուլերի եւ համրների, հաշմանդամների, կոյրերի, ապուշների եւ հոգեկան հիւանդների հաստատութիւնները, ինչպէս եւ հիւանդանոցները՝ իրենց բազմաթիւ ճիւղաւորութիւններով:

1 Տես «Արարատ» 1894, եր. 182: խմբ.

Որպէս զի մի գաղափար տուած լինինք վերջին տեսակ հաստատութիւնների մասին, մի քանի խօսքով կնկարագրենք պաստոր Փոն Բողելշվինգի տեսչութեան տակ եղած հաստատութիւնները, ուր երկու ամիս ծառայել ենք՝ գործնականապէս ծանօթանալու համար: Այդ հաստատութիւնները գտնուում են Վեստֆալիայի Բելիֆելդ քաղաքի մօտ՝ Տետորուրգեան անտառի մէջ: Մեր այնտեղ եղած ժամանակ (1894 թ.) նոքա 135 առանձին բաժանմունքներից էին բաղկացած եւ տարեկան երկու միլիոն մարկ ծախս ունէին, որի մի մասը կամաւոր նուիրաբերութիւններից էր հաւաքուում: Ներքին առաքելութեան հաստատութիւնների համարեա բոլոր տեսակները կան այնտեղ, բայց գլխաւոր հաստատութիւններն են ընկնաւորների (Epileptiker) հիւանդանոցը 2400 մահճակալով, եղբայրանոցը (Bruderhaus) 500 եւ սարկաւագուհիների հաստատութիւնը (Diakonissenhaus) 600 անդամներով: Վերջին երկու հաստատութիւններում հիւանդապահներ եւ ընդհանրապէս ներքին առաքելութեան պաշտօնեաներ են կրթուում: Վերատեսուչ պաստորին օգնում են եւ ուրիշ հինգ պաստորներ. այլ եւ կառավարութեան կողմից իւրաքանչիւր տարի աստուածաբանութեան մի քանի կանդիտատներ են ուղարկուում այնտեղ գործնականապէս վարժուելու ներքին առաքելութեան գործի մէջ: Աւետարանական ճշմարիտ հոգի եւ զարմանալի կարգ ու կանոն է տիրում այստեղ: Խնամք եւ սէր են վայելում այնպիսի հիւանդներ, որոնց վերայ մենք զգուանքից նայել անգամ չենք կարող: Բոլոր «եղբայրները» ճաշում քնում են իրենց հիւանդների հետ. աղօթում են նոցա հետ եւ հոգեպէս մխիթարում: Կարողները ամենայն կիրակի եկեղեցի

են գնում, անկարողների համար հիւանդանոցների կեդրոնում շինած մատուռի մէջ ժամերգութիւն է լինում՝ նրանց եւս հոգեւոր մխիթարութիւնից անմասն չանելու համար: Հաշմանդամներն ու ընկնաւորները իրանց կարողութեան չափ զբաղմունք ունին. արհեստի բոլոր տեսակները կան այնտեղ եւ ամեն մի հիւանդ վարպետի օգնութեամբ իւր արհեստի համեմատ դերձակութիւն, հիւանդութիւն է անում: Արհեստ չիմացողները աշխատում են ծաղկանոցներում եւ բանջարանոցներում կամ աղիւսի գործարաններում, որ նոյն հաստատութեանն են պատկանում: Ամառը բոլոր կարողները մասնակից են դաշտային պարապմունքներին:

Նրանց զբաղեցնում են ոչ թէ շահադիտական նպատակներով, այլ բարոյական եւ բժշկական տեսակէտներով: Այստեղ մինչեւ իսկ խստութեամբ պահպանուում է այն սկզբունքը, թէ ծուլութիւնը քրիստոնեայի համար մեղք է: Ոչ ոք նրանց չէ ստիպում աշխատել, երբ նրանք անկարող են, բայց ձանձրոյթի տանջանքեր էլ չպէտք է ունենան ծուլութիւնից, եւ փոքր ինչ աշխատել կարող են. իսկ թէ շարժումը եւ մաքոր օդը բժշկականութեան էական միջոց է՝ անկարօտ է բացատրութեան: - Այսպիսով տեսնում ենք, որ ներկայ դարում բարեգործութեան մէջ եւս նիւթական օգնութիւնը կապուած է դաստիարակութեան եւ աշխատանքի գաղափարի հետ, ինչպէս քրիստոնէութեան նախկին դարերում:

2. ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԱՐԴԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ դարու քրիստոնեական բարեգործության եւ հաստատությունների մասին խօսելուց յետոյ՝ սոյն հատուածի մէջ աշխատենք աղքատների բուն արդի խնամատարութեան մասին մի համառօտ գաղափար տալ:

Աղքատների խնամատարութիւնն այժմ երեք սիստեմի է բաժանուում. պետական, անձնական կամ ազատական եւ եկեղեցական: Պետական խնամատարութիւնը ծագել է քրիստոնեական եկեղեցու ազդեցութեամբ. նախկին յօդուածներում եւս մենք մատնանիշ ենք արել այդ կէտի վերայ: Աղքատութեան չափազանց զարգացման առաջն առնելու համար պետութիւնն օրէնքներ եւ այնպիսի հաստատութիւններ է հիմնում, որ մասնաւոր անձանց կարողութիւնից բարձր է: Նա ձգտում է աղքատների համար եղած օգնութեան գործը այնպէս կազմակերպել, որ ընդհանրութեան վիճակն եւս դորանով թերթեւանայ: Սակայն այս սկզբունքները ինքնըստինքեան համակրելի լինելով հանդերձ՝ վտանգաւոր կողմերից ազատ չեն: Պետութիւնն օրէնքի միջոցաւ հարկադրելով աղքատներին օգնել, դորանով *իրաւունք է տալիս աղքատին օգնութիւն պահանջելու*: Այդ է պատճառը, որ նշանաւոր պետական մարդիկ շատ հիմնաւոր առարկութիւններ են արել աղքատների խնամատարութեան գործը պետական դարձնելու դէմ: Երբ պետութիւնը օրէնքով ապահովում է աղքատների վիճակը, թոյլե-

րի եւ ծերերի համար ապաստանարաններ է հիմնում, ասում էին նոքա, դորանով նա ինքը խրախուսում է աղքատութիւնը: Կարօտեալը յոյս ունենալով, ինչ էլ լինի, օրէնքի զօրութեամբ օգնութիւն ստանալ, անհոգ է դառնում դէպի իւր ապագան: Այդպիսով վտանգի է ենթարկուում աղքատի արժանապատուութեան զգացմունքը, որով սովորում է նա առանց աշխատելու վաշելել հասարակութեան վաստակը¹:

Բացատրելու կարիք չկայ, որ այս առարկութիւնները բոլորովին անհիմն չեն. վտանգը մեծ է մանաւանդ այն պատճառով, որ պետական խնամատարութեան մէջ նիւթական օժանդակութեան հետ կապուած չէ եւ բարոյական դաստիարակութեան գործը, որ, ինչպէս տեսանք, յատուկ է քրիստոնեական խնամատարութեան: Այդ է պատճառը, որ Անգլիայում պետական օրէնքը այնքան է դժուարացրել աղքատի օժանդակութիւն ստանալը, որ նա միայն ծայրայեղ դէպքում, սովից ազատուելու համար, է օգնութիւն խնդրում: Այդպէս են օրինակ աղքատների համար հիմնուած գործատուները. աղքատը լաւ է համարում ամենադառն նեղութիւններ կրել, քան ժամանակաւորապէս այդպիսի հաստատութիւններ մտնել: Սակայն այդ դժուարութիւններն էլ առիթ են լինում, որ աղքատը հետամուտ է լինում երեսի քրտինքով իւր հացը վաստակել: Պետական խնամատարութեան լուսագոյն սիստեմը Էլբերֆելդի սիստեմն է, որ այսպէս է կոչուում այն քաղաքի անունով, ուր առաջին անգամ գործադրուեցաւ այդ սիստեմը: Էլբերֆելդի սիստեմը շատ մօտ է քրիստոնեականին եւ նորա հիմնադիրները բարեպաշտ անձնաւորութիւններ էին: Հետեւեալ

¹ R. E.² I. եր. 649: **Schöfer**. եր. 192.

սկզբունքների վերայ է հաստատուած այդ սիստեմը. Ա) Խնամատարները անպայման պարտաւորուած էին քննել եւ վերստուգել աղքատների վիճակը եւ անձամբ հասցնել նպաստները առանց պետական աստիճանաւոր պաշտօնեայի: Բ) Աղքատախնամները պէտք է որոշէին նպաստի որքանութիւնը եւ նորա գործադրութիւնը առանց պետական վերստուգող եւ սկզբունքների իրագործման վերայ հսկող կենդրոնական վարչութեան: Գ) Աղքատախնամները ըստ կարելոյն փոքր շրջաններ պէտք է ընտրէին իրենց գործունէութեան համար՝ անհատական խնամքի հնարաւորութիւն ունենալու նպատակով¹:

Աղքատների խնամատարութեան միւս տեսակը ազատական է կամ անձնականը: Իւրաքանչիւր քրիստոնէայի իրաւունքն է եւ պարտքը օգնութեան հասնել, ուր օգնելու կարիք կայ: Անհատական օգնութիւնը քրիստոնէայի պարտքի եւ զգացմունքի պտուղ է: Որքան եւ ցանկալի է, որ քրիստոնէան գիտակից լինի պարտքին եւ պատրաստ օգնութեան, սակայն չպէտք է ուրանալ, թէ ոչ մի խնամատարութիւն այնպիսի թոյլ կողմեր չունի, ինչպէս ազատական կամ անհատական խնամատարութիւնը: Որքան՝ գոհաբերութիւններ, սուրբ սրտից բխած լումաներ ի գուր են կորչում, կամ մինչեւ իսկ անգիտակցաբար ամենախայտառակ ախտեր խրախուսում: Պատահում է, որ ծոյլ եւ արբեցող աղքատը անհատներից ստացած ողորմութիւնը գինետուն է տանում, իսկ նորա ընտանիքը հացի կարօտ է: Մորա պատճառն այն է, որ անհատը ժամանակ եւ հնարաւորութիւն չունի ստուգելու, թէ արդեօ՞ք իւր տուած ողորմութիւնը ճշմարիտ կարօտեա-

լի ձեռքը ընկաւ, թէ՛ մի ստախօս անպիտանի: Բայց այս վտանգաւոր կողմերը պատճառաբանութեան հիմք չեն կարող լինել ողորմածութիւնից խուսափելու, այլ ըստ կարելոյն հետամուտ պէտք է լինել, որ սրտից բղիսած նուէրները ցանկալի նպատակների համար գործադրուին: Ազատական խնամատարութեան մէջ յաճախ պատահող այս չարիքների առաջն առնելու համար կազմուել են բազմաթիւ եւ բազմատեսակ ընկերութիւններ: Մասնաւոր նուիրատուն իւր նպաստը ընկերութեան է տալիս եւ ոչ անհատ աղքատին, որպէս զի ընկերութիւնը իւր պաշտօնեաների ձեռքով աւելի բանաւոր կերպով գործադրել կարողանայ, քան մասնաւոր նուիրատուն անել կարող էր: Եթէ կան ստախօս սրիկաներ, որ մուրացկանութիւնը իրենց համար արհեստ են դարձրել, քիչ չեն եւ այնպիսի պատուաւոր եւ ազնիւ ընտանիքներ, որոնք լաւ են համարում ամենադառն նեղութիւններ յանձն առնել, քան սորան նորան դիմել: Մենք դէպքեր գիտենք, որ մարդիկ սովից մեռել են կամ ինքնասպանութիւն գործել: Անօթիսած աղքատների հոգատար ընկերութիւնների նպատակն է որոնել այդպիսիներին եւ օգնութիւն հասցնել:

Մի ուրիշ տեսակ ընկերութիւն կայ մուրացկանութեան դէմ: Ինքնըստիներեան մուրացկանութիւնը մարդկային արժանապատուութիւնը մեռցնող մի երեւոյթ է. իսկ միւս կողմից շատ աներեսներ եւ սրիկաներ ի չարն են գործ դնում ողորմութիւնը եւ մուրացկանութեամբ ապրում, անձամբ աշխատելու տեղ: Այս չարիքներին մասնակից չլինելու համար իւրաքանչիւր ընտանիք տարեկան որոշ նուէր է տալիս ընկերութեան եւ անդամ գրուելով՝ դրան վերայ կայցնում

¹ R. E.² I. եր. 652: Ulhorn, III. եր. 454..

է ընկերութեան անունը: Մուրացկանը տեսնելով այդ տախտակը, հեռանում է լռելեայն, լաւ իմանալով, որ ոչ միայն կոպէկ չէ ստանալու, այլ եւ կարող է ոստիկանութեան ձեռքն ընկնել, եթէ որ եւ է անվայել խօսք արտասանէ տանտիրոջ մերժման համար: Տարեկան նուէրները ընկերութիւնը ինքն է բաժանում ճշմարիտ ջրաւորներին: - Այս խօսքերը մեր ընթերցողներին հասկանալի անելու համար պէտք է նկատենք, որ Եւրոպական շատ պետութիւնների մէջ օրէնքով արգելուած է մուրացկանութիւնը: Ոչ մի աշխատելու ընդունակ մարդ իրաւունք չունի մուրացկանութիւն անելու: Մուրացկանութեան վկայական են ստանում միմիայն խեղանդամները կամ աշխատելու անընդունակները: Անդամալոյժներն ու նման թշուառները քաղաքային կամ քրիստոնէական հաստատութիւնների մէջ են պատասպարուում: Աւելացնենք նաեւ, որ մուրացկանները բոլորովին ձրի չեն նուէր ստանում. նոքա կամ նուագում են, կամ երգում, կամ լուցկի են վաճառում փողոցի մի անկիւնում:

Կան երրորդ տեսակ ընկերութիւններ՝ փչացած կամ անտէր երեխաների կրթութիւնը հոգացող: Երեխաների փչանալը մանաւանդ մեծ քաղաքներում կապ ունի տնտեսական վատթար վիճակի հետ: Երեխաների աղքատ ծնողները գործարան գնալով եւ առաւօտից մինչեւ երեկոյ այնտեղ մնալով՝ այլ եւս ժամանակ չունին իրենց զաւակների դաստիարակութեամբ զբաղուելու, ուստի եւ երեխաները մնում են անտէր, փողոցում: Այս ընկերութիւնների նպատակն է ծնողների բացակայութեան ժամանակ երեխաներին զբաղեցնել, կարդացնել, եւայլն: Իսկ եթէ երեխաներն արդէն փչացել են, առնել ծնողներից եւ

«փրկութեան տներ» կոչուած առանձին հաստատութիւններում կրթել: Այս գործը զարգացած է յատկապէս եկեղեցական շրջաններում:

Ահա այսպիսի եւ նման ընկերութիւններ աշխատում են իրենց հետ կապել այն անձնաւորութիւններին, որոնք օգնելու պատրաստակամութիւն ունին: Բայց նոյն իսկ այսպիսի ընկերութիւնները ճշդութեամբ եւ նպատակայարմար կերպով իրենց գործը կատարել չեն կարող, եթէ միացած չլինեն քաղաքային եւ եկեղեցական խնամատար վարչութիւնների հետ: Այդ միութեամբ մէկի պակասը միւսն է լրացնում: Համեմատաբար եկեղեցական խնամատարութիւնը ամենից լաւ է կազմակերպուած. խնամատար սարկաւազները առանձին կրթութիւն են ստանում յատկապէս այդ գործի համար, ուստի եւ աւելի լաւ կարող են գործադրել ստացած նպաստները, քան միւսները: Բողոքական եկեղեցու մէջ աղքատների խնամատարութիւնը շատ է յիշեցնում նախկին եկեղեցու մէջ եղած կազմակերպութիւնը: Եկեղեցական խնամատարութիւնն այժմ երկու մասի է բաժանուում. համայնական կամ բուն եկեղեցական եւ ներքին միսիոնի կամ առաքելութեան խնամատարութիւն: Առաջնի ղեկավարներն են համայնքի քահանաները եւ այսպէս կոչուած «երէցները», այսինքն համայնքից ընտրուած աշխարհական ներկայացուցիչները: Իսկ երկրորդինը՝ ներքին առաքելութեան կենդրոնական վարչութիւնը, իւր կառավարիչ պատուորներով:

Նախ մի քանի խօսք համայնական խնամատարութեան մասին: Համայնական խնամատարութեան վարչութեան գլուխը քահանան է: Նորան օգնում են երկու կամ աւելի սարկաւազուհիներ համայնքի մե-

ծութեան եւ կարիքներին նայելով: Սարկաւագ կամ սարկաւագուհի չպէտք է մեր եկեղեցու մէջ գործածած իմաստով հասկանալ, այլ պարզ՝ աղքատների խնամատարներ կամ հիւանդապահներ: Համայնական խնամատարութեան կեդրոն գլխաւորապէս հիւանդների խնամատարութիւնն է կազմում: Սարկաւագուհին տեղեկութիւն ստանալով հիւանդի մասին՝ այցելում է նորան: Այնուհետեւ նա հիւանդապահի պաշտօն է կատարում. ընտանիքը աղքատ է, նորա համար կաթ, ձու, կերակուր է հոգում, ինչ որ բժիշկը կարգադրել է: Եթէ աղքատ ընտանիքի հիւանդը մայրն է, սարկաւագուհին տանտիկնութիւն է անում, խնամում փոքրահասակ երեխաներին, մաքրում է տունը եւ այլն: Նիւթական օժանդակութիւն տալիս են կամ հարուստ անհատները կամ ընկերութիւնները՝ յատկապէս կանանց ընկերութիւնները, որոնց անդամ տիկիները անկարող են բարեխիղճ կերպով կատարել այն ամեն ծառայութիւնները, ինչ որ կատարում է հիւանդապուհութեան համար դաստիարակուած սարկաւագուհին: Նախ՝ ընկերութեան բոլոր անդամուհիները սիրտ եւ ցանկութիւն չունին թշուառ ընտանիքներն այցելել, նոցա կեղտոտ բնակութիւնները տեսնել: Իսկ լաւագոյն անդամներն էլ, այցելելով՝ հնարաւորութիւն չունին այն բոլոր ծառայութիւնները կատարել, որը սարկաւագուհին է կատարում: Մորա վերայ աւելացնենք նաեւ այն հանգամանքը, որ տարափոխիկ հիւանդութիւնների ժամանակ ոչ մի տիկին իւր զաւակներին մոռանալ չէ կարող: Այս հանգամանքներից ստիպուած կանանց ընկերութիւնները սիրով միանում են եկեղեցական խնամատարութեան վարչութեան՝ այսինքն պաստորի եւ համայնքի ներ-

կայացուցիչների, մեր մտքով երեցփոխի՝ հետ: Շատ անգամ համայնքի սարկաւագուհիները խնամում են եւ հարուստ հիւանդներին, որովհետեւ նոքա աւելի լաւ են հասկանում այդ գործը, քան անփորձ կանայք: Դորա համար հարկաւ վարչութիւնը նուէր է ստանում աղքատների օգտին գործադրելու: Տիրող սկզբունք է սակայն, որ հարուստ հիւանդների խնամատարութիւնը ի վնաս աղքատների չպէտք է լինի:

Համայնական խնամատարութեան մի երկրորդ կէտը մանուկների դպրոցն է: Վարժուհին համայնքի սարկաւագուհին է: Սակայն դպրոց անունը չպէտք է շփոթել սովորական գաղափարի հետ: Այս դպրոցի իսկական նպատակը ուսում տալը չէ. դորա համար ծխական դպրոցներ կան, ուր յաճախելը ամենքի համար պետական օրէնքով պարտադիր է: Այս տեսակ դպրոցների նպատակն է օգնել աղքատ ընտանիքների զաւակներին *կրթութեան* գործում: Գործարաններում կամ ուրիշ տեղերում զբաղուած ծնողաց զաւակներին դպրոցական ժամանակից դուրս փողոցներում չձգելու համար՝ համայնքի քահանան սարկաւագուհու միջոցաւ մասամբ զբաղեցնում է, մասամբ սնունդ հոգում: Սարկաւագուհու խնամքին են յանձնում նաեւ աւելի փոքրահասակները, որոնք դեռ եւս դպրոց չեն յաճախում, երբեմն մինչեւ իսկ ծծկերները, երբ ընտանիքի կարիքը ստիպում է, որ մայրն անպատճառ դուրսն աշխատէ:

Աղքատների իսկական խնամատարութիւնը այս երկու կէտերի հետ է շաղկապուած: Սարկաւագուհիները ծանօթ են համայնքի բոլոր ընտանիքներին՝ նոքա գիտեն, ո՞ր ընտանիքը կարօտ է օգնութեան: Նոքա մանրամասն տեղեկութիւններ ունին աղքատ

ընտանիքների բարոյական եւ տնտեսական կացութեան մասին: Այս ծանօթութիւնը աղքատների բանաւոր խնամատարութեան ամենաէական կէտն է: Շատ ընտանիքներ աղքատ են ոչ այն պատճառով՝ որ նոցա եկամուտը ճշմարիտ քիչ է, այլ որ տնտեսութիւնից բան չեն հասկանում, կամ հայրը անհոգ է դէպի իւր ընտանիքը՝ ստացածը իւր ընկերների եւ բարեկամների հետ է ծախսում, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իւր ընտանիքի խեղճ կացութեան վերայ: Մարկաւագուհիների ուսումնասիրութեան նիւթ է ոչ միայն ընտանիքի տնտեսական վիճակը, այլ եւ բարոյականը՝ արդէօ՛ք տուած օգնութիւնը իսկական կարիքների համար է գործադրում, թէ բոլորովին աննպատակ շռայլութեան համար: Եթէ այրը արբեցող է, օրինակ, եւ կինը աչալուրջ, հաւատարիմ իւր մայրական, պարտաւորութիւններին, օգնութիւնը կինն է ստանում, շատ անգամ ծածուկ, որպէս զի այրը բռնութեամբ չյափշտակէ արբեցութեան համար գործադրելու: Մարկաւագուհին ընտանիք չէ մտնում, որպէս հսկող կամ որպէս ուսուցիչ, որ չվիրաւորէ ընտանիքի եսասիրութիւնը, այլ որպէս բարեկամուհի՝ յարմարուելով դէպքին եւ հանգամանքներին: Օգնութիւնը կատարում է կամ դրամով, կամ կերակրի նիւթերով, կամ հագուստով: Բայց այս խնամատարութեան ամենահամակրելի կողմը բարոյական դաստիարակութեան կէտն է: Մարկաւագուհին, շատ զգոյշ կերպով՝ աշխատում է արմատախիլ անել ընտանիքի մէջ եղած բարոյական թերութիւնները նոցա մէջ կրօնական զգացմունք եւ ջերմեռանդութիւն եւ աշխատութեան սէր զարթեցնել, տնտեսութիւն, կար ու ձեւ սովորեցնել, եթէ չգիտեն: Շատ բազմակողմանի է համայնական

խնամատարութիւնը եւ անկարելի է մեզ լիակատար նկարագրութիւն տալ այն գործունէութեան, որ կատարում է խնամատար սարկաւագուհին. մեր նպատակն էր միայն էութիւնը բացատրել:

Բայց սարկաւագուհին այս գործերը անկախ չէ կատարում: Նա ամենայն օր տեղեկութիւն է տալիս վարչութեան, յատկապէս պաստորին, որ այս գործի գլուխն է: Իւրաքանչիւր ընտանիքի մասին եղած նկատողութիւնները գրում են նոցա անունով կազմած տետրակների մէջ, արձանագրում նոյն ընտանիքին բաշխած նպաստները: Մարկաւագուհին իւր հաւաքած տեղեկութիւնների համեմատ զեկուցում տալուց յետոյ՝ պաստորից հրահանգ է ստանում գործելու համար: Հարկաւոր դէպքերում այցելում է ինքը պաստորը, միխթարում է հիւանդներին, յանդիմանում եւ խրատում է մոլորեալներին: Մարկաւագուհուն գործակցում են շատ անգամ այն ընկերութիւնների տիկինները, որոնք դաշնակցութիւն ունին եկեղեցական խնամատարութեան վարչութեան հետ: Նոքա եւս պարտաւոր են իրենց գործառնութիւնների համար հաշիւ տալ կամ արձանագրել տուած նպաստները, որպէս զի վարչութիւնը կատարելապէս տեղեակ լինի գործին, կարգադրութիւններ անելու ժամանակ: Եկեղեցական խնամատարութիւնը լաւ կազմակերպուած է յատկապէս Վեստֆալիայում եւ Հռենոսի երկրներում:

Մենք յիշեցինք, որ քրիստոնէական խնամատարութիւնը երկուսի է բաժանուում. նոցանից մէկի, համայնական խնամատարութեան, համառօտ նկարագրութիւնը տուինք. այժմ մի քանի խօսք եւս ներքին

առաքելութեան խնամատարութեան մասին, որ քաղաքային առաքելութեան մի մասն է կազմում:

Աղքատների խնամատարութիւնը կենդրոնացած է մեծ քաղաքներում, ուր հարստութեան հետ եւ սոսկալի թշուառութիւն է տիրում: Վարչութիւնը հաստատուած է ներքին առաքելութեան սեպհական տան մէջ, որ ընկերութեան տուն (Vereinshaus) է կոչում: Այստեղ են նոյնպէս եւ ուրիշ աստուածահաճոյ ընկերութիւնների ժողովներն ու վարչութիւնները: Գործունէութեան սկզբունքները նոյն են, ինչ որ համայնական խնամատարութեան մէջ տեսանք. տարբեր են միայն գործող անձինք եւ գործունէութեան եղանակը: Այստեղ գլխաւոր խնամատարները ոչ թէ սարկաւագուհիներն են, այլ սարկաւագները. թէեւ հարկաւոր դէպքում նոքա եւս օգնութեան են հասնում: Սարկաւագ կոչում են այն «եղբայր»-ները, որոնք միայն աղքատների խնամատարութեամբ են զբաղուած: Զաղաքը թաղերի է բաժանուած. ամենայն օր նոքա այցելութիւններ են կատարում, նպաստներ կամ հագուստ են հասցնում կարօտեալներին, վարչութեան կարգադրութեան համաձայն, կամ էժան բնակարաններ են վարձում այն ընտանիքների համար, որոնք իրանց եկամտով անկարող չեն բնակարանի լիակատար վարձ տալ: Սարկաւագներն են աղքատների եւ հարուստների, աղքատների եւ վարչութեան միջնորդները: Հարուստն իրեն դիմող աղքատին նպաստ տալուց առաջ սարկաւագին կամ նորա վարչութեանն է դիմում՝ խնդրատուի արժանաւորութիւնն ու անարժանաւորութիւնը ստուգելու համար: Ուր սարկաւագուհիների համար անյարմար է ելումուտ անել, այնտեղ սարկաւագներն են օգնութեան հասնում. նոցա գործունէութիւնը ընդ-

հանուր է եւ ոչ համայնքների հետ կապուած: Օգնութիւն ստանում են միայն ճշմարիտ չքաւորները եւ արժանաւոր աղքատները. սարկաւագը նպաստ տալուց յետո՝ վերստուգում է եւ նորա գործադրութիւնը: Այս կէտը շատ կարեւոր է աղքատների խնամատարութեան գործում, որպէս զի ստացած նուէրները իրենց նպատակի համար գործադրուին եւ ոչ աւելորդ շռայլութեան: Այնտեղ աղքատը նուէր ստացած հագուստի կտորը չի կարող մրգի հետ փոխանակել, ինչպէս այժմ մեր մէջ է պատահում: Նոյն սկզբունքներով է կատարում աղքատների խնամատարութիւնը եւ կաթոլիկների մէջ. բողոքական սարկաւագների եւ սարկաւագուհիների նման գործունէութիւն ունին եւ կաթոլիկ եկեղեցու ողորմածութեան քոյրերն ու եղբայրները: Բայց ինչպէս նախնի եկեղեցու մէջ, այնպէս եւ այժմ, խնամատարութեան հետ զուգընթաց է եւ բարոյական դաստիարակութիւնը: Որքան արբեցողներ, բարոյապէս ընկածներ փրկում են սարկաւագների եւ սարկաւագուհիների գործունէութեան շնորհիւ: - Ողորմութիւնը քրիստոնէական է եւ աւետարանի համապատասխան միայն այն ժամանակ, երբ բարոյական շարժառիթներից է բղխում եւ բարոյական տեսակէտներով գործադրում:

Մենք կկամենայինք, որ այս տեսակէտներով ընթանար աղքատների խնամատարութիւնը եւ մեր մէջ:

**ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ**

1. **Եւսեբիոսի Կեսարացոյ** Պատմութիւն Եկեղեցոյ, Վենետիկ, 1877:
2. **Կարապետ Կոստանեանց**, Հայոց վանքերը, Մոսկուա, 1886:
3. **Կորին Թարգմանիչ**, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Ս. Մեսրոպայ վարդապետին, Վենետիկ, 1894:
4. **Մխիթարեանց Աբել արքեպիսկոպոս**, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցոյ, Վաղարշապատ, 1864:
5. **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1881:
6. Տեառն **Յովհաննու Մանդակունուոյ** Հայոց Հայրապետի ճառք, Վենետիկ, 1836:
7. **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի յաւետարանագիրն Մատթէոս, Վենետիկ, 1826:
8. **Յովհաննու Ոսկեբերանի** Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսապետի ճառք, Վենետիկ, 1861:
9. **Ստեփաննոս Տարօնեցոյ Ասողկան** Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
10. **Ստեփանոս Օրբելեան**, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Փարիզ, 1859:
11. **Փաւստոսի Բիւզանդացոյ** Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832:
12. Ս. Սինոդի ձեռագիրք:
13. Կանոնք Սիոսի Հայոց Կաթողիկոսի:
14. Կանոնք Ներսիսի Կաթողիկոսի եւ Ներշապիոյ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին:
15. **Friedberg Dr. Emil**, Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts, Leipzig, 1880.
16. **Hase von Karl**, Kirchengeschichte, Bd. 1, Leipzig, 1848.
17. **Müller Karl**, Kirchengeschichte, Bd. 1, Freiburg, 1892.
18. **Nathusius von Martin**, Die Mitarbeit der Kirche an der Lösung der socialen Frage, Leipzig, 1895.
19. **Schäfer Theodor**, Leitfaden der inneren Mission, Hamburg, 1893.
20. **Uhlhorn Gerhard**, Die christliche Liebesthätigkeit. In der alten Kirche, Bd. 1, Stuttgart, 1882.
21. **Wichern Johann Hinrich**, Die innere Mission der deutschen evangelischen Kirche, Hamburg, 1893.
22. **Wilhelm Möller**, Lehrbuch der Kirchengeschichte. Die Alte Kirche, Bd. 1, Freiburg, 1889.
23. Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (R. E²), Bd. 1, Stuttgart, 1894.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ի տեղի առաջաբանի.....	7
Ներածութիւն.....	17

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԱՂԶԱՏՆԵՐԻ

ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Ա. - Աղքատների խնամատարութիւնը մինչեւ Կոստանդին...	37
Բ. - Աղքատների խնամատարութիւնը քրիստոնէութեան յաղթութիւնից յետոյ	63
Գ. - Աղքատների խնամատարութեան գործը Եւրոպայում	82
1. Ներքին առաքելութիւն եւ քրիստոնէական բարեգործութիւն.....	82
2. Աղքատների արդի խնամատարութիւնը.....	102
Հեղինակի օգտագործած գրականութեան ցանկ	114

ՍԵՐՄՆԱՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ - Բ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԿԱԲԱԳ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՅԻՆ

ԵՒ ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԾԸ

Կազմեցին եւ ներածությունը գրեցին՝
Ատոմ սրկ. Ղարազեոզեան, Մարտուն սրկ. Շահվերդեան

Խմբագրական կազմ՝
Գեորգ եպս. Սարոյեան, Ղեւոնդ քինյ. Տեոմկին, Գ. Մադոյեան

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇԻՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ - 2014

Բաժնի տնօրէն՝	Շահէ վրդ. Անանեան
Հրատարակչական խորհրդի անդամներ՝	Ա. Մադոյեան, Պ. Յովհաննիսեան, Գ. Տէր-Վարդանեան
Սրբագրիչ՝ Համակարգչային շարուածքը՝	Ղեւոնդ քինյ. Տեոմկին Ատոմ սրկ. Ղարազեոզեան, Մարտուն սրկ. Շահվերդեան
Էջադրումը՝	Ղեւոնդ քինյ. Մայիլեանի

Թուղթ՝ օֆսէթ 80 գր., չափսը՝ 120-210 մմ,
ծաւալը՝ 116 էջ, տպաքանակը՝ 500:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ